

Vertrouwen in mensen

*Plaatsbepaling
en koers van
de christen-
democratie*

Rapport Jubileumcommissie
oktober 2005

CDA 25 jaar

Inhoud:

Voorwoord	3
Samenvatting	4
Hoofdstuk I	
De staat van Nederland	
1.1 Initiatief en innovatie	9
1.2 Verwarring	9
1.3 Vertrouwen	11
1.4 Nieuwe moed	11
Hoofdstuk II	
Uitdaging: duurzaamheid	
2.1 Ecologische frontlinie	12
2.2 Offensief handelen	13
Hoofdstuk III	
Uitdaging: de nieuwe sociaal-economische wedloop	
3.1 Innovatief onderwijs	15
3.2 Betaalbare arbeid	16
3.2.1 Werkzekerheid en inkomenszekerheid	16
3.2.2 Dynamiek met voorzorg	17
3.2.3 Participatie	17
3.3 Maatregelen: de arbeidsmarkt van de toekomst	18
Hoofdstuk IV	
Uitdaging: vertrouwen in het middenveld	
4.1 Het vrijwillige initiatief	22
4.2 Professionele organisatie	23
4.3 De buurt versterken	25
4.4 Ruimte bieden	27
Hoofdstuk V	
Uitdaging: rechtsstaat	
5.1 Rechtsstaat en levensbeschouwing	28
5.2 Nieuw draagvlak	30
5.3 Veiligheid	32
Hoofdstuk VI	
Uitdaging: de verbindende democratie	
6.1 Vertegenwoordiging	33
6.2 Vertrouwensbreuk	34
6.3 Overtuigende politiek	34
Hoofdstuk VII	
Vertrouwen in mensen	36
Handleiding	39
Samenstelling Jubileumcommissie	39

Voorwoord

Den Haag, oktober 2005

Aan de leden van het CDA en andere geïnteresseerden,

Geachte heer, mevrouw

Vertrouwen in mensen en hun verbanden, dat is de groene draad in het denken van het CDA dat deze maand zijn 25-jarig bestaan viert.

Sinds haar oprichting streeft de partij naar een verantwoordelijke samenleving waarbij een appèl wordt gedaan op mensen om zich persoonlijk en met anderen in te zetten voor een daadwerkelijke samenleving. Het CDA is ervan overtuigd dat mensen het meest tot hun recht komen als zij in staat zijn hun talenten te ontplooiën en initiatief te nemen. Maar dan moet de overheid hen niet verstikken in bureaucratie, in steeds meer wetten en regels, zoals nu het geval is. De overheid moet haar kerntaken – een veilige samenleving, een sociaal vangnet voor kwetsbare groepen – met grote inzet uitvoeren maar daarnaast ook ruimte scheppen voor mensen, voor particulier initiatief, innovatie en onderlinge betrokkenheid.

Initiatief, innovatie en onderlinge betrokkenheid zijn noodzakelijk om een aantal uitdagingen aan te gaan. De samenleving anno 2005 staat voor een aantal indringende keuzes. Op terreinen als duurzaamheid, democratie en rechtstaat, op sociaal-economisch terrein, maar ook als het gaat om het –noodzakelijk- versterken van het maatschappelijk weefsel en middenveld. Op al deze gebieden staan wij voor dilemma's die om heldere keuzes vragen. Om enkele van die dilemma's te noemen: hoe kunnen economische groei en duurzame ontwikkeling worden verzoend?, hoe handhaaf je de noodzakelijke solidariteit en versterk je tegelijk de economie?, op welke wijze investeer je anno 2005 in sociale cohesie en betrokkenheid van mensen?, hoe kan de politiek herkenbaarder worden in een tijd die lijkt te worden getypeerd door technocratie en gebrek aan vertrouwen in de overheid?

Over deze uitdagingen en dilemma's, en de daaraan verbonden fundamentele keuzes gaat dit rapport. Het CDA wil hierover met u in gesprek gaan, met leden, kiezers en met maatschappelijke organisaties. Wij willen van u horen of u de analyse, de ideologische oplossingsrichtingen en keuzes uit dit rapport deelt, of dat u wellicht andere keuzes zou willen maken. In de handleiding op pagina 39 wordt de verdere procedure toegelicht en verteld hoe u op dit rapport kunt reageren. In de samenvatting van dit rapport (op pagina 4) staat na elk hoofdstuk een aantal vragen die wij u graag voorleggen.

Met dit rapport start tevens het proces op weg naar een nieuw verkiezingsprogramma voor de Tweede Kamerverkiezingen in mei 2007. De nog in te stellen programcommissie zal vervolgens –met de uitkomsten van de discussie over dit rapport in de hand- een verdere vertaalslag maken naar concrete beleidsaanbevelingen.

De afgelopen 25 jaar heeft het CDA steeds geprobeerd goed in te spelen op nieuwe ontwikkelingen in de samenleving, en daarop vanuit een christen-democratische visie adequate politieke antwoorden te geven. Elke tijd kent haar eigen uitdagingen. En elke tijd vraagt, ook van ons nieuwe fundamentele keuzes; maar wel keuzes die telkens opnieuw geworteld zijn in onze christen-democratische visie op mens en maatschappij.

Wij wensen u een vruchtbare discussie!

Marja van Bijsterveldt
Partijvoorzitter

Sjaak van der Tak
Voorzitter jubileumcommissie

Samenvatting

Uitdagingen

De geschiedenis van Nederland laat zien dat particulier en maatschappelijk initiatief en innovatie belangrijke handelsmerken van ons land zijn geweest. Nederland is er bovendien altijd in geslaagd om scherpe tegenstellingen te vermijden: tussen vorst en volk in de constitutionele monarchie, tussen staat en kerk via onder meer de vrijheid van vereniging en vergadering en onderwijs, en de tegenstelling tussen kapitaal en arbeid in het poldermodel.

Feit is dat ons land op dit moment weer voor forse opgaven staat, waarbij de inzet, creativiteit en solidariteit van de bevolking niet gemist kunnen worden. Opgaven die om kantelingen in de samenleving en in de verhouding tussen burgers, instellingen en overheid vragen, zodat mensen hun inzet, creativiteit en betrokkenheid kunnen tonen. Om kantelingen, ook in die zin dat nazorg wordt vervangen door voorzorg.

Er is een ecologische uitdaging: het is al moeilijk om het eigen milieu leefbaar te houden. Wat gebeurt er als de rest van de wereld ook van een laag naar hoog energieverbruik gaat?

Er is een sociaal-economische uitdaging: hoe houden we de economie en het sociale stelsel overeind als Nederland en Europa ontgroenen en vergrijzen en zich tegelijk aan de andere kant van de wereld veel landen - en miljarden inwoners - zich opmaken om de concurrentie aan te gaan? Het participatie- en integratievraagstuk speelt daarbij ook een belangrijke rol.

Duurzaamheid

De christen-democratie wil offensief zijn op het gebied van duurzaamheid en zich richten op een overgang naar het gebruik van schone energiebronnen. Daar zullen de nodige stappen aan vooraf moeten gaan, in de vorm van onderzoek naar energieopslag en –in de tussentijd- het meer gebruik maken van zogenaamde klimaatneutrale energie. Daarom pleit de commissie ervoor om in de komende jaren:

- uitstoot van CO₂ tegen te gaan en dit -bij de energieproductie- centraal op te vangen en vervolgens op te slaan;
- het hergebruik van CO₂ te stimuleren;

Er is een maatschappelijke uitdaging. Hoe zijn onderlinge betrokkenheid, particulier initiatief en gemeenschapszin te verstevigen in een samenleving waarin maatschappelijk initiatief en hechte sociale verbanden minder vanzelfsprekend zijn dan vroeger? Juist in een samenleving waarin de overheid zich terugtrekt, is het bestaan van vitale maatschappelijke verbanden immers een belangrijke randvoorwaarde voor succesvolle kantelingen.

Er is de uitdaging de handschoen op te nemen tegen groeiende (internationale) criminaliteit en terrorisme. Die gaan hand in hand met toenemende afstand en soms spanningen tussen (groepen) burgers in eigen land.

Dat alles moet plaatsvinden in een situatie dat ook de inrichting van ons staatsbestel en de organisatie van het openbaar bestuur ter discussie staan. Om de uitdagingen het hoofd te bieden, is een groot maatschappelijk draagvlak nodig.

Deze uitdagingen gaat de christen-democratie aan vanuit haar visie op samenleving en op de mens. De christen-democratie heeft vertrouwen in mensen en hun sociale verbanden.

Zij streeft naar een verantwoordelijke samenleving waarin mensen verantwoordelijkheid nemen voor elkaar. Maar dat kan alleen als de overheid de burgers vertrouwt, stimuleert; als zij de ruimte geeft voor initiatief en pal staat voor degenen die echt kwetsbaar zijn.

- te werken aan een waterstofeconomie;
- de ontwikkeling van alternatieve energiebronnen uit water, wind en zon te stimuleren. Met name onderzoek naar energieopslag is daarbij van belang;
- via heldere normen duidelijkheid te verschaffen over de eisen waaraan producten na verloop van tijd, in termen van duurzaamheid, moeten voldoen. In de tussentijd wordt via prijsdifferentiatie naar die schonere productie en consumptie toegewerkt;

- bij het oplossen van mobiliteitsproblemen uitbreiding van wegen en spoor in de pas te laten lopen met schoner rijden. Een kilometerheffing kan worden gebruikt om de aanleg en het onderhoud van wegen te financieren. Aan de pomp moeten accijs- en daarmee prijsverschillen schonere brandstoffen aantrekkelijk maken. Zo nodig wordt ook in de kilometerheffing rekening gehouden met de mate waarin een auto en brandstoffen meer of minder vervuילend zijn.

* Deelt u de geschetste visie?

* Kunt u zich vinden in de gepresenteerde fundamentele keuzes, onder meer waar het de relatie tussen overheid, maatschappelijke organisaties en burgers betreft?

* Hoe kunnen wij aan deze keuzes concreet handen en voeten geven? Weet u concrete voorbeelden en suggesties?

* Zijn er wellicht andere keuzes nodig?

Sociale en economische uitdagingen

Ook ten aanzien van de concurrentiekracht van Nederland moet offensief worden gedacht. Om het innovatieve vermogen van de Nederlandse economie te versterken, zijn een hoger kennisniveau van de bevolking en meer flexibiliteit op de arbeidsmarkt nodig. De zogenaamde kenniseconomie brengt dat met zich mee. Maar die kenniseconomie creëert ook nieuwe onzekerheden. De baan voor het leven bestaat voor velen niet meer. Baanzekerheid is niet langer vanzelfsprekend. Daarom is een nieuwe balans in de sociale zekerheid nodig: in plaats van nazorg moet voorzorg centraler komen te staan, door mensen in staat te stellen zich tijdig op nieuwe functies voor te bereiden. De levensloopregeling en de leerrechten zijn daarbij van belang, evenals een sociaal vangnet dat mensen activeert, voor zover zij nog kunnen werken. Ondertussen mag dat niet ten koste gaan van de sociale vloeren in het bestaan (nazorg). Wie echt kwetsbaar is, moet immers op een goede ondersteuning kunnen rekenen. Daarom wil de commissie in de komende jaren:

- innovatie stimuleren en deze sterker betrekken op maatschappelijke ambities, zoals duurzaamheid, zorgverlening, onderwijs;

- het sociale stelsel richten op voorzorg in plaats van nazorg, zodat de nadruk komt te liggen op het vinden en houden van een baan en er geïnvesteerd wordt in de kansen op de arbeidsmarkt;

- loonmatiging voortzetten om de concurrentiepositie van ons land te versterken;

- werkgevers en werknemers stimuleren om binnen de bedrijfs-gemeenschap gezamenlijk verantwoordelijkheid te nemen voor preventie rond ziekte, arbeidsongeschiktheid en werkloosheid en voor het stimuleren van employability: de gezamenlijke verantwoordelijkheid (het poldermodel) komt zo meer op de werkvloer te liggen;

- mensen door levensloopregelingen in staat stellen hun inkomen en verloop beter te spreiden over de verschillende fasen van hun leven;

- ook via leerrechten mensen meer kansen geven op om- of bijscholing in hun loopbaan;

- mensen die niet betaald werken en/of onvoldoende geschoold zijn, verplichten en ondersteunen om een beroepskwalificerende opleiding af te ronden;

- de leerplicht gaandeweg koppelen aan het behalen van een beroepskwalificatie. Dit moet ook een belangrijk richtsnoer worden bij het inburgeringsbeleid. Nu schieten de inburgeringscursussen qua niveau vaak te kort;

- dat tegenover een bijstandsuitkering een tegenprestatie komt te staan in de vorm van vrijwilligerswerk of het vervullen van door de gemeenten aangeboden werkzaamheden. Mensen zullen dan sneller aan een baan komen. Door een betere begeleiding van bijstandsgerechtigden ontstaat ook meer zicht op probleemsituaties van mensen en kan hen veel sneller en preventiever de helpende hand worden geboden;

- dat ouders meer financiële steun en meer mogelijkheden voor kinderopvang krijgen;

- geen ministelsel, maar wel inkomenszekerheid bieden door een evenwichtige combinatie van collectieve en persoonlijke regelingen.

* Deelt u de geschetste visie?

* Kunt u zich vinden in de gepresenteerde fundamentele keuzes, onder meer waar het de relatie tussen overheid, maatschappelijke organisaties en burgers betreft?

* Hoe kunnen wij aan deze keuzes concreet handen en voeten geven? Weet u concrete voorbeelden en suggesties?

* Zijn er wellicht andere keuzes nodig?

Maatschappelijk middenveld, particulier initiatief, onderlinge betrokkenheid

De christen-democratie wil het maatschappelijke weefsel versterken en ruim baan maken voor de betrokkenheid, inzet en creativiteit van mensen en hun organisaties. Beroepszeer moet weer omgebogen worden naar beroepseer. Het bestuur en het management van instellingen moeten dienstbaar zijn aan degenen die feitelijke diensten verlenen, zoals het geven van onderwijs, het bieden van zorg, het verlenen van hulp aan jongeren. Met het oog op dit alles wil de commissie dat:

- er optimale steun komt voor het gezin als kleinste belangrijke eenheid in onze samenleving. Een eenheid waarin belangrijke waarden overgedragen worden en onderlinge betrokkenheid en solidariteit beleefd kunnen worden;
- vrijwilligerswerk en mantelzorg (onder meer) financieel beter ondersteund worden;
- er verplichte maatschappelijke stages komen om de band tussen jongeren en de samenleving te versterken;
- kleinschaligheid als richtsnoer voor overheidsbeleid wordt genomen;
- maatschappelijke instellingen zich vooral gaan verantwoorden in de richting van eerst-betrokkenen (ouders, studenten, patiënten en hun instellingen etc.) en minder gedwongen worden om aan allerlei plan- en verantwoordingsverplichtingen richting overheid te voldoen;
- maatschappelijke organisaties weer meer gaan steunen op initiatieven van onderop. Dat vraagt om een middenveld dat open staat voor nieuwe initiatieven en nieuwe toetreders. Vraagsturing kan daarbij een belangrijke rol vervullen;
- docenten, onderwijzers, verpleegkundigen, jeugdhulpverleners en al degenen die in de gemeenschap het feitelijke werk doen veel meer waardering krijgen. Het kan niet zo zijn dat het management -dat in feite de voorwaarden voor dit werk schept en dus dienstbaar moet zijn- veel meer verdient dan de professionals. Hier is een radicale kanteling nodig. Grenzen aan wat budgetair besteed kan worden aan overhead zijn daarbij van belang. Het overgrote deel van het geld hoort immers thuis op de werkvloer.
- maatschappelijke ondernemingen meer uit de verf kunnen komen. Maatschappelijke ondernemingen zijn instellingen die zich richten op sociale doelen, zonder winst(uitdeling). Zeker als er op domeinen als het (hoger) onderwijs, de zorg en de

media meer commerciële toetreders komen, is het belangrijk dat de maatschappelijke ondernemingen zich op deze punten uitdrukkelijk en zichtbaar kunnen onderscheiden en daarvoor een wettelijke basis aanwezig is. De maatschappelijke onderneming moet maatschappelijk verankerd zijn;

- mensen, in de sfeer van de publieke dienstverlening, meer mogelijkheden krijgen om hun leefomgeving vorm te geven, onder andere via financieel ondersteunde buurtinitiatieven. De commissie beveelt aan de mogelijkheid te verkennen het eigen belastinggebied van gemeenten te verruimen.
- Een opportuniteitstoets voor het openbaar bestuur, om te voorkomen dat er steeds nieuwe en vooral onnodige regels bijkomen. Voordat er nieuw beleid komt, moet volstrekt helder en overtuigend duidelijk zijn welk probleem er eigenlijk om een oplossing vraagt.

* Deelt u de geschetste visie?
* Kunt u zich vinden in de gepresenteerde fundamentele keuzes, onder meer waar het de relatie tussen overheid, maatschappelijke organisaties en burgers betreft?
* Hoe kunnen wij aan deze keuzes concreet handen en voeten geven? Weet u concrete voorbeelden en suggesties?
* Zijn er wellicht andere keuzes nodig?

De rechtsstaat

De christen-democratie ziet in de overheid een instituut dat recht moet verwerklijken. De overheid baseert zich op de beginselen van de democratische rechtsstaat, die zich hebben uitgekristalliseerd en verduurzaamd in grondrechten en in internationale verdragen. Die beginselen kennen verschillende inspiratiebronnen: de joodse en christelijke cultuur en het humanisme hebben daarop een stevig stempel gedrukt. Maar deze claimen daarbij geen exclusiviteit. Ook andere culturen laten zich van binnenuit verbinden met de waarden van de rechtsstaat. Daarom wil de commissie:

- pal blijven staan voor de rechten van culturen en religies om zichzelf te organiseren in het middenveld en in het onderwijs;
- dat streng en strikt wordt opgetreden tegen extremisme en tegen het aanmoedigen of ondersteunen daarvan, óók als die steun uit identiteitsgebonden organisaties of geloofsgemeenschappen komt;

- dat de overheid de kernwaarden van de democratische rechtsstaat -op een evenwichtige, verstandige, maar zo nodig indringende manier- uitdraagt en bevordert, bijvoorbeeld rond erkenningsregels voor scholen;

- burgerschap als verplicht onderdeel in het onderwijs: onze geschiedenis en de waarden van de rechtsstaat komen daarbij aan de orde.

Bij de bestrijding van criminaliteit en onrecht hecht de commissie aan:

- een betere bescherming van kinderen door signalen over mishandelingen, ontsporingen enzovoort op één plaats te laten samenkomen en snel en gecoördineerd te reageren. Voorzorg kan zo veel nazorg voorkomen. Gemeenten hebben daarbij een belangrijke rol te vervullen;
- één centrale informatiepositie in een gemeente en één bevoegde wethouder voor het jeugdbeleid. Op landelijk niveau komt er een minister van gezins- en jeugdzaken;
- het uitdragen van waarden en normen door instituties op het middenveld;
- een overheid die het aantal regels terugdringt. De enorme hoeveelheid regels maakt toezicht op de naleving daarvan bijna onmogelijk. Dat leidt meer of minder bewust tot een gedoogbeleid, dat uiteindelijk het gezag van regels, van toezichthouders en de overheid aantast. Het schept ook onduidelijkheid en moedigt niet aan tot regelvolgend gedrag;
- een dadergerichte aanpak via moderne informatiesystemen en een verbeterde samenwerking tussen jeugdinstanties, scholen en woningbouwcorporaties. Met het bundelen van informatie over personen en het samenballen van de kracht van instanties is nog veel winst te behalen, met name ook in de preventieve sfeer.
- maatwerk bij het straffen van verschillende categorieën gedetineerden. Dat is zinvol met het oog op de terugkeer in de samenleving. Vervroegde invrijheidsstelling mag geen regel meer zijn, maar kan -binnen marges- wel zinvol zijn als gedetineerden zich daadwerkelijk inspannen om diploma's te halen, om zich voor te bereiden op een normaal burgerlijk leven, om af te kicken van drugs en/of alcohol etc.
- meer eenheid in de veiligheidsketen. Een samenvoeging van ministeries ligt meer voor de hand dan het verschuiven van directies en afdelingen;

- een gecombineerde aanpak van criminaliteitsbestrijding en terreurbestrijding. Allerlei vormen van criminaliteit kunnen beter bestreden worden door tegelijkertijd strafrechtelijke, bestuursrechtelijke en privaatrechtelijk instrumenten in te zetten. Daarvoor zijn teams nodig van politie/Openbaar Ministerie (OM), gemeenten, energiebedrijven, woningcorporaties, belastingdienst en sociale dienst.

* Deelt u de geschetste visie?
* Kunt u zich vinden in de gepresenteerde fundamentele keuzes, onder meer waar het de relatie tussen overheid, maatschappelijke organisaties en burgers betreft?
* Hoe kunnen wij aan deze keuzes concreet handen en voeten geven? Weet u concrete voorbeelden en suggesties?
* Zijn er wellicht andere keuzes nodig?

Democratie

De christen-democratie is vanouds warm voorstander van de representatieve democratie. Via de volksvertegenwoordigers presenteert een volk zich, krijgt het een eigen gezicht en raakt het als het ware met zichzelf in gesprek over zijn waarden, over de toekomst, over de rol van de politiek. Daarom zijn het openbare debat, de openbare verantwoording, het gesprek en het gezamenlijk concluderen en beslissen zo belangrijk. In die debatten moet het electoraat zich in al zijn verscheidenheid vertegenwoordigd weten. Zijn opvattingen en overtuigingen moeten er in doorklinken. Om dat te versterken, hecht de commissie aan:

- politieke instituties die het vermogen hebben om maatschappelijke thema's tijdig te signaleren, te agenderen, van (morele en instrumentele) antwoorden te voorzien en deze antwoorden om te zetten in beleid. Dit alles uiteraard wel binnen de principiële grenzen van de staatsmacht. De overheid is er immers niet voor elk maatschappelijk vraagstuk. Zij heeft een eigen domein met daarbij passende competenties;
- politieke partijen en fracties in de Tweede Kamer die kunnen terugvallen op een toereikende kennis en know how. Zij moeten eigen onderzoek kunnen doen of inhuren;
- een debat over de verdere democratisering en modernisering van het CDA als politieke partij. Het nieuwe millennium stelt, gelet op het voorafgaande, ook nieuwe eisen aan politieke partijen als intermediairs tussen burgers en overheid.

- Het gaat daarbij om vragen als: Op welke wijze kan het CDA deze intermediaire functie en haar positie als volkspartij versterken? En welke instrumenten en methoden zijn eventueel noodzakelijk om als partij nieuwe groepen te bereiken?
- een versteviging van de politieke aansturing van departementen. Een kabinet zou een aantal kernthema's moeten selecteren en daarvoor één minister of staatssecretaris verantwoordelijk moeten maken die departementoverschrijdend moet kunnen sturen. Dit kan tot gevolg hebben dat ambtelijke toppen plaats maken voor een meer politieke aansturing. Het transitiebeleid rond schoon rijden of –breder- rond schone energie zou zo'n topprioriteit kunnen zijn. Te denken valt ook aan het realiseren van een situatie waarin burgers hun persoonsgegevens altijd maar bij een enkele overheidsinstantie hoeven op te geven.
  - een hoogwaardig openbaar bestuur. Dat vraagt om deskundige ambtelijke toppen en ambtenaren, die beseffen dat zij in dienst staan van samenleving en politiek en deze niet dienen door regels te maximaliseren en beleid op beleid te stapelen. Het is van belang om de ingezette ontbureaucratisering door te zetten;
  - ontbureaucratisering, zodat geld, personeel en inzet vooral ten goede komen aan scholen, zorginstellingen, jeugdhulpverleningsinstellingen etc. Ook hier is een onbalans ontstaan, namelijk tussen de toerusting en honorering van ambtelijke diensten enerzijds en die van de werkers in het veld anderzijds;
  - een zorgvuldige benadering van de staatkundige aanpassingen. Centraal daarbij moet de vraag staan in hoeverre deze echt bijdragen aan een versterking van de inhoudelijke legitimatie van de overheid. Bij die staatkundige vernieuwing moet de inhoud leidend zijn en niet de vorm. Alleen langs inhoudelijke weg is gezag van de overheid en van de politiek op te bouwen: niet door beslissingen uit te besteden aan burgers en zelf de verantwoordelijkheid te ontwijken (zoals bij

het consultatief referendum, dat de facto natuurlijk bindend is voor het parlement);

- een parlementair stelsel dat ruimte biedt aan diversiteit (meerpartijstelsel), dat met de 'vertrouwensregel' de belangrijke positie van het parlement waarborgt en dat waarborgt dat de politieke kleur van (de meerderheid in) het parlement enerzijds en van de regering anderzijds met elkaar overeenstemmen, zodat patstellingen worden vermeden. Het is heel moeilijk om zomaar elementen van een 'presidentieel stelsel' in te vlechten in ons 'parlementair stelsel'. Het gaat dan namelijk om een geheel andere rolverdeling tussen parlement en regering. In feite is de keuze er één tussen twee zeer verschillende stelsels en is het vrijwel ondoenlijk te werken aan een mix van beide.

* Deelt u de geschetste visie?

* Kunt u zich vinden in de gepresenteerde fundamentele keuzes, onder meer waar het de relatie tussen overheid, maatschappelijke organisaties en burgers betreft?

* Hoe kunnen wij aan deze keuzes concreet handen en voeten geven? Weet u concrete voorbeelden en suggesties?

* Zijn er wellicht andere keuzes nodig?

I De staat van Nederland

Nederland is ontstaan door een strijd voor vrijheid. Voor vrijheid van godsdienst vooral, een strijd voor religieuze tolerantie. In het toenmalige Europa waren we de tijd ver vooruit, met het idee dat de persoonlijke beleving van mensen belangrijker was dan de woorden van kerkvorst of keizer. Nederland was ook zijn tijd vooruit met het – onder andere uit waterschappen en kerken voortkomende - decentrale en democratische bestuur, waarbij de gezamenlijke burgers democratisch besloten wat de speelruimte was van het gezag. De 'Acte van Verlating' waarmee wij ons losmaakten van de Spaanse vorsten heeft model gestaan voor de Onafhankelijkheidsverklaring waarmee de Verenigde Staten werden gesticht.

1.1 Initiatief en innovatie

Met deze ruimte voor zijn burgers, met deze kracht van binnenuit, heeft Nederland wereldwijd een traditie van **initiatief en innovatie** opgebouwd, zowel op economisch als op cultureel terrein. Bovendien zijn we er steeds in geslaagd om met onze unieke combinatie van tolerantie voor het afwijkende en consensusdenken in de praktijk problemen op te lossen die elders onoplosbaar lijken. De tegenstellingen tussen vorst en volk in de constitutionele monarchie, de spanningsvolle verhouding tussen staat en kerk in een zuilenstelsel met vrijheid van onderwijs en pluriforme media, de tegenstelling tussen kapitaal en arbeid in het poldermodel.

Dankzij deze kenmerken is Nederland er al eeuwen in geslaagd om een land te zijn dat geld verdient met de export van kennis en kunde, en respect verdient met het uitdragen van opvattingen en overtuigingen. In die lange geschiedenis was het natuurlijk niet altijd gemakkelijk, er waren perioden met terugslagen en tegenslagen, onze grenzen hebben we

moeten verdedigen tegen achtereenvolgens Spanje, Engeland, Frankrijk en Duitsland aan de ene kant en tegen de zee aan de andere kant.

Ook aan het begin van het derde millennium is er soms het gevoel te worden 'overspoeld' door een aantal 'golven': de migratiegolf, de demografische golf van ontgroening en vergrijzing, de golf van Aziatische economische groei die de welvaart onder druk zetten en energieproblemen verscherpen. Toenemende agressie in de openbare ruimte, toenemende religieuze intolerantie en internationale terreur bedreigen onze interne veiligheid. En alsof dat nog niet genoeg is wordt voorspeld dat de klimaatveranderingen tot echte golven leiden die te hoog zijn voor de huidige dijken.

1.2 Verwarring

De term 'verwarring' valt vaak om de huidige stand van het land te beschrijven en dat is ook logisch. Om een vergelijking te gebruiken: we kwamen na de eeuwwisseling optimistisch uit de kleedkamer ...en kregen onverwacht een paar tegendoelpunten. De eerste reactie is dan uiteraard – terecht – dat de verdediging wordt versterkt. De gaten in de begroting en in de beveiliging moeten dicht, de economische en sociale infrastructuur moet op orde.

Maar intussen moet er worden nagedacht

Terwijl we daar mee bezig zijn, zoekt Nederland natuurlijk een verklaring, want we willen weten wat de oorzaken van problemen zijn en wat onze eigen mogelijkheden zijn.

We kunnen kritisch zelfonderzoek doen. Dan is het geen enkel probleem om een waslijst van achteraf gezien minder gelukkige besluiten op een rij te zetten. Als we kijken naar de economie dan: - zijn we (te) laat begonnen met de

stelselhervormingen in sociale zekerheid en zorg die nodig zijn in verband met de vergrijzing en haar gevolgen voor de arbeidsmarkt;

- hebben we een (veel te) duur feestje gevierd met lastenverlichting in het laatste deel van de vorige eeuw. Nederland is toen boven zijn stand gaan leven;

Als we kijken naar sociale problemen dan:

- deden we te weinig aan concentraties van mensen met 'lage redzaamheid' in wijken, taalachterstanden, zwarte scholen, etc.;
- deden we te weinig aan toenemende werkloosheid van (met name) allochtone jongeren;
- toonden we te veel relativisme ten opzichte van afwijkende waarden en normen.

De verloedering van het gedrag in treinen, trams, voetbalstadions of rond scholen en feestpartijen is veel te lang gebagatelliseerd. Daarbij moeten we wel zo eerlijk zijn om te constateren dat het erg gemakkelijk is om achteraf kritiek te hebben en dat tal van deze besluiten genomen zijn met (zeer) groot politiek en maatschappelijk draagvlak in de toenmalige omstandigheden.

We kunnen overigens ook optimistisch blijven en veronderstellen dat we wat betreft de terugslag in de economie gewoon pech hebben. Als open economie zijn we immers afhankelijk van de wereldeconomie en ondervinden we de effecten van open grenzen. We kunnen er ook nog eens weinig aan doen dat we slachtoffer worden van een wereldwijd conflict tussen het westen en een aantal fundamentalistische islamitische groepen of staten.

...met het oog op de toekomst

Nederland is inderdaad een kleinere speler op het wereldtoneel, maar dat wil niet zeggen dat het niet zelf voor een

deel zijn toekomst kan bepalen en ambitieus kan zijn, ook bij grensoverschrijdende onderwerpen. Nederland heeft ook wel degelijk wat te bieden: veel bedrijven hebben sterke internationale posities, in vrijwel alle lijstjes over onderwijsniveau, medische zorg enzovoort, zitten we vaak in de top-10, als het gaat om zaken als ons gevoel van welzijn en geluk zelfs in de top-3. Sociale kloven en religieuze twisten zijn elders nog steeds dieper en feller.

Waarbij onmiddellijk moet worden aangetekend dat we ons er zorgen over maken of het zo zal blijven. Die zorg is de keerzijde van een betrokkenheid waarin de kracht gezocht kan en moet worden

om gezamenlijk nieuwe perspectieven te krijgen. Perspectieven op een land dat mensen sociaal zekerheid biedt, dat weet waar het staat en toch tolerant is, dat economisch scoort en waarbij duurzaamheid geen stelpost is. Een land dat veel maatschappelijk initiatief kent en de zorg voor de kwetsbaren niet aan de overheid alleen overlaat. Gezamenlijkheid is daarbij een sleutelwoord. Want in een steeds flexibeler economie en in een steeds pluriformer samenleving zijn we afhankelijker dan ooit van het vermogen van juist burgers zelf om de samenleving gestalte te geven door middel van hun onderlinge relaties die zijn gebaseerd op eerlijkheid, trouw, naastenliefde, respect en zelfbeheersing. Staat noch markt

kunnen functioneren als mensen zich massaal en voortdurend oneerlijk, ontrouw, egocentrisch en kortzichtig gedragen. De kwaliteit van de relaties tussen mensen is bepalend voor onze manier van samenleven.

Daarom is er helemaal niets mis met de vaste waarden, die onder meer voortkomen uit twintig eeuwen van christelijke traditie en vijf eeuwen van Nederlandse toepassing daarvan. Waar het om gaat is deze en andere waarden opnieuw scherp in beeld te krijgen en opnieuw te vertalen naar de huidige omstandigheden, waarbij elke 'golf' een nieuwe uitdaging is voor de krachten van de Nederlandse burger.

Dagelijks zorgen miljoen mensen in gezinsverband voor elkaar en voor hun kinderen.

1.3 Vertrouwen

Waar het op aan komt is volgens de commissie een politiek die de moed heeft om mensen te vertrouwen in hun vermogen om de samenleving samen gestalte te geven. Dat is niet overdreven idealistisch. Het is ook niet romantisch. Dagelijks zorgen miljoenen mensen in gezinsverband voor elkaar en voor hun kinderen. Miljoenen zetten zich in voor het verenigingsleven of voor hun school, de instellingen voor gehandicapten etc. De overheid moet met die vindplaatsen van saamhorigheid en waardenoverdracht rekening houden, er ruimte aan geven en zij moet leren om met die burgers samen te werken in een modern partnerschap.

Daarbij geldt dat Nederland geen BV is, maar ook geen crèche. De norm voor het overheidshandelen ligt niet bij 'superburgers' die achteloos twee hoogleraarschappen combineren met het ouderschap en in hun vrije tijd ook nog een zeilbootje restaureren, nadat ze de kleine lettertjes van de zorgverzekeraars en de energieaanbieders hebben vergeleken en feilloos de beste hebben gekozen. Die norm ligt echter ook niet bij burgers die volledig bij de hand moeten worden genomen en met lespakketten, televisiecampagnes, maar vooral met een oerwoud aan gedetailleerde regels en richtlijnen tot de juiste keuzen gebracht moeten worden. Natuurlijk zijn er groepen die aan dat profiel beantwoorden en de overheid heeft ten volle de opdracht om goede bescherming te bieden aan de zwakkeren. Dat is zelfs een van haar hoofdtaken. Echter, dat is nog wat anders dan deze relatief kleine groepen tot norm voor je beleid te verheffen en te doen alsof iedereen in Nederland in staat is om een geweldige carrière te maken of alsof iedereen eigenlijk beschermd zou moeten worden.

De commissie wil naar een verantwoordelijke samenleving, waarbij een appel op burgers gedaan wordt om die verantwoordelijkheid persoonlijk en met elkaar te nemen. Maar dat kan alleen als de overheid bereid is om diezelfde burgers ook de verantwoordelijkheid te geven (of te laten) en te vertrouwen. De commissies er ten diepste van overtuigd dat burgers belangrijke waarden als trouw, eerlijkheid, naastenliefde en respect onderschrijven en als toetssteen voor hun handelen willen beschouwen, net zoals ze die waarden als toetssteen voor het overheidshandelen gebruiken.

De commissie onderkent daarbij uiteraard dat er altijd zoiets is als het 'menselijke tekort' wat leidt tot slecht handelen. Dat vraagt om een sterke overheid die regels stelt en ze ook handhaaft. Het is echter minstens zo belangrijk om vast te stellen dat er ook sprake is van toenemende onmacht van burgers in een anonieme, afstandelijke en al te vaak gebureaucratiseerde samenleving om daadwerkelijk iets voor elkaar te betekenen. Wat nodig is, is herstel van relationele krachten die de basis vormen van elke samenleving, maar nu niet meer tot hun recht komen door schaalvergroting, bureaucratie en regels die langs de hoofdlijnen van verantwoording heen schieten en daardoor in detail gedrag gaan voorschrijven. Dat herstel vraagt echter een 'veilige ruimte' waarin mensen die relaties, die samenwerking aan kunnen gaan. De aandacht moet liggen bij het scheppen en onderhouden van een sociale infrastructuur die mensen de mogelijkheid biedt om verantwoordelijkheden te nemen. De stap van een bevoogdende naar een ruimte schepende en waar nodig toerustende

overheid is datgene waar het CDA zich de komende jaren voor in zal moeten zetten.

1.4 Nieuwe moed

Kortom, we moeten ons het bekende spreekwoord aantrekken dat zegt dat 'hoogmoed voor de val komt'. Het was duidelijk overmoedig om aan het einde van de vorige eeuw te denken dat de samenleving vanuit de politiek volledig 'maakbaar' was. Daardoor dachten we duidelijk te licht over de belangrijke veranderingen die intussen plaatsvonden. Die veranderingen veroorzaakten onrust. Zij wekten de politiek uit haar geruststellende sluimer. Hervormingen waren nodig. Hervormingen die het maatschappelijke ongemak eerst nog vergrooten. Nu –nu wissels zijn omgezet- komt het erop aan verder te bouwen. Te bouwen met nieuwe moed in het besef dat de inzet en creativiteit, dat de dynamiek uit de samenleving zelf kan en zal komen. Nodig is een overheid die haar kerntaken goed oppakt en vervolgens de samenleving ruimte en vertrouwen geeft. Ons land kan bij de uitdagingen waar wij voor komen te staan terugvallen op creativiteit, inventiviteit, ondernemingszin en solidariteit van mensen zelf.

Over een gebrek aan uitdagingen hoeft ondertussen niemand te klagen. In de volgende hoofdstukken gaat het over vier van die uitdagingen waar we voor staan om tot een duurzame samenleving te komen: een ecologische, een sociaal-economische, een uitdaging op het middenveld en de uitdagingen van democratie en rechtsstaat, die ons voor de vraag stelt hoe politiek en bestuur weer kunnen voldoen aan de zo belangrijke eisen van representativiteit en legitimiteit, die nodig zijn om het leiderschap te leveren waar de samenleving behoefte aan heeft.

II Uitdaging: duurzaamheid

Voor de commissie is duurzaamheid een centraal begrip. Een van de centrale opdrachten van mensen is de zorg voor het natuurlijk leefmilieu. Dat milieu heeft een betekenis in zichzelf. Wie geniet van de variatie en de schakeringen van een landschap voelt dat intuïtief aan: de natuur is meer dan gebruiksvoorwerp van de mens. Daarom komt het er ook op aan om rond milieu en natuur op de lange termijn te denken en niet kortzichtig de dag te plukken en rooibouw te plegen.

2.1 Ecologische frontlinie

Uitputting voorkomen

De uitputting van het milieu is daarvan het voorbeeld bij uitstek. Fossiele brandstoffen zijn meer dan een eeuw de bron van welvaart en vooruitgang geweest, maar hun tijdperk loopt ten einde. Niet alleen omdat ze toch een keer gaan opraken (dat valt voorlopig nog wel mee, gezien de enorme voorraad kolen), maar vooral ook omdat de neveneffecten ervan voor het milieu onaanvaardbaar groot, zelfs bedreigend worden. Wie niet bereid is om stevige stappen te zetten, kan op termijn bij wijze van spreken kiezen tussen langzaam ‘verstikken’ door de uitstoot van CO₂ en methaan, of ‘verdrinken’ door de stijging van de zeespiegel als gevolg van het broeikaseffect. Dat lijken zware woorden, maar de realiteit is uiteindelijk niet anders. Althans, voor zover er niets gebeurt.

Defensieve reacties

In deze situatie is het logisch dat angst ontstaat en dat die angst weer leidt tot defensieve reacties: iedere druppel olie die we verbruiken, is er als het ware één te veel, iedere druppel die we besparen wordt bewierookt. Het is echter zeer de vraag of deze strategie, hoe goed de bedoelingen er achter ook zijn, op de lange termijn wel de beste weg is. Immers, uitstel leidt in dit verband niet

tot afstel. Energie is de halsslagader van onze economie. Zelfs als we ons eigen verbruik kunnen verlagen zonder problemen voor de concurrentiepositie, dan blijven we energie verbruiken, zullen nieuwe economieën hun deel opeisen en zal de voorraad ooit opraken. Bovendien zal de schaarste onvermijdelijk de prijzen verder opdrijven, waardoor in eigen land de minima het hardst getroffen worden en we in internationaal perspectief afhankelijk blijven van landen die ons niet altijd of vanzelfsprekend welgezind zijn.

Druppel op gloeiende plaat

Er is echter nog een argument, waardoor een defensieve strategie feitelijk niet meer dan een druppel op een gloeiende plaat kan opleveren. Het is zaak te beseffen dat in Aziatische en Oost-europese landen miljarden mensen op de drempel van de overgang staan: zij zullen binnen enkele tientallen jaren massaal overschakelen van een ‘lage energie’ - naar een ‘hoge energie’ - samenleving. Of om het in andere termen te formuleren: miljarden mensen in die landen gaan er echt alles aan doen om ook een verwarmd (dan wel: gekoeld) huis, een auto, een magnetron en een dvd-speler te hebben.

Frontlinie

Nederland bevindt zich in feite, of we dat nu leuk vinden of niet, in de frontlinie van de ecologische strijd, zowel in negatieve als in positieve zin. Enerzijds zijn we een van de dichtstbevolkte industrielanden en daarmee ook een van de landen met de sterkste vervuilingconcentratie. Anderzijds zijn we net zo goed in staat om koploper te zijn als het gaat om technologie en innovatie op het terrein van milieubeheer en alternatieve energie. Bovendien is Nederland ook absoluut een land in de frontlinie als het gaat om het milieubewustzijn van de bevolking: er is een enorme bereidheid van mensen zelf om ‘duurzaam te leven’,

of het nu gaat om energieverbruik of om biologische producten. Een bereidheid die overigens (terecht) zijn grenzen kent als de vrijblijvendheid te groot is, als het alleen maar aankomt op de individuele keuze, als er geen sancties zijn voor de burens die zich niets van het milieu aantrekken.

Offensief denken

Het mag een cliché zijn, maar bedreigingen zijn ook kansen en uitdagingen. Overzicht, de wil om knopen door te hakken, kennis en intelligent handelen kunnen situaties laten omslaan. Mits we ook de moed hebben om echt op de langere termijn te denken, belangen goed af te wegen en besluiten te nemen die niet bij iedereen populair (kunnen) zijn. Als er bijvoorbeeld door veranderde omstandigheden systematisch wateroverlast ontstaat door rivieren die de aanvoer van water niet meer kunnen verwerken, is de voor de hand liggende reactie om alle dijken te verbreden en verhogen. En op een aantal punten zal dat ook nodig zijn. Maar op termijn is dat niet vol te houden en net zo goed een enorme aantasting voor iedereen die in de buurt van een dijk woont. Je kunt ook de keuze maken voor overloopgebieden, een ‘alternatieve uitweg’ scheppen voor het water. Met het onvermijdelijke gevolg dat een (veel kleiner) aantal mensen daar juist weer last van heeft of zelfs moet verhuizen. Dat soort keuzen is echter onvermijdelijk.

Eerlijk

Voor de goede orde: offensief denken is niet hetzelfde als een ongebreideld optimisme. Het is een illusie dat schone brandstoffen of alternatieve energiebronnen met een eenvoudige druk op de knop van de wetenschap morgen de aarde letterlijk en figuurlijk zullen ‘verlichten’. We weten dat ze er zijn, in principe biedt de natuur in de vorm van zon, water en wind oneindige bronnen. We kunnen ze al benutten, maar ze zijn domweg nog te

duur. Waar het om gaat is heel systematisch de kloof tussen ‘vuile goedkope’ en ‘schone maar nog dure’ energie te verkleinen. Dat vergt investeringen die we op de een of andere manier moeten opbrengen: consumenten en producenten, burger en overheid.

2.2 Offensief handelen

Innovatie: ecologische productie

Een logische investering is die van het krachtig stimuleren van de innovatie. Nederland hoort al tot de wereldtop op terreinen als energie-efficiency, CO₂-opslag en hergebruik, biomassa en zo zijn er meer voorbeelden. Het komt er de komende jaren op aan een consistent transitiebeleid te voeren. Dat betekent werken aan de brede beschikbaarheid van schonere energie (aardgas bijvoorbeeld voor de mobiliteit). Dat betekent werken aan het omzetten van vervuulende in klimaatneutrale energieopwekking (het centraal ondergronds opslaan van CO₂ die vrijkomt bij energiecentrales bij het verbruik van olie, kolen etc.). Dat betekent investeren in onderzoek naar duurzame energiebronnen (waarbij energieopslag van uit de zon, water en wind gewonnen energie nog altijd voorwerp van onderzoek is). Parallel daaraan zal -aanvankelijk via prijsprikkels, maar na verloop van tijd ook via harde normen- toegewerkt moeten worden naar markten waarin schone(re) energie en dito producten een reële kans krijgen.

De overheid kan hier een belangrijke rol spelen, door bijvoorbeeld net als andere ‘gidslanen’ infrastructuren te scheppen voor het tanken van waterstof of van biomassa. In een land als Brazilië wordt al bijna de helft van de autokilometers gemaakt op bio-ethanol uit de eigen suikerindustrie, Californië zal over enkele jaren een compleet netwerk van waterstoftankstations langs de snelwegen hebben. Ook Duitsland werkt in die richting.

In veranderende economische verhoudingen, met nieuwe producenten en tegelijk nieuwe consumenten in Azië en Oost-europa, zouden ecologische technieken en producten overigens wel eens een van de hoekstenen van onze eigen economie kunnen worden. Wat we daarbij scherp moeten zien, is dat het gaat om veel meer dan ‘biologische consumptie-artikelen’, het gaat om grootschalige ecologisch verantwoorde productieprocessen, die bijvoorbeeld nodig zijn om biomassa om te zetten in energie of in het algemeen als grondstof voor de chemische industrie te gebruiken. Er zijn enorme mogelijkheden als bijvoorbeeld Rotterdam een centrale rol gaat spelen als transitohaven voor biologische grondstoffen, gezien de aanwezigheid van zowel chemische industrie als een zeer hoogwaardige kennisinfrastructuur op het terrein van scheidingsprocessen.

Al weer een tijd geleden kwamen er horloges op de markt die geen batterij hadden, maar liepen op de ‘polsenergie’ van de drager zelf. Zoiets lijkt een ‘gadget’, maar gaandeweg is het mogelijk om een huis te bouwen dat geen energie van buiten meer nodig heeft, omdat alles wat de bewoners doet wordt benut en gerecycled. Deze bouwtechniek kan in Nederland helpen om energie te besparen, maar is minstens zo belangrijk voor zich ontwikkelende landen, waar nog geen hoogwaardige of toereikende energie-infrastructuur bestaat.

Rentmeesterschap

Goed gedrag van mensen zelf is en blijft echter de hoeksteen van elk milieubeleid. Wie zelf zijn best doet en zijn buurman elke dag vrolijk in een wolk van benzinedampen de straat ziet uitstuiven, krijgt al snel te maken met een ‘ver-

zuurd’ milieubewustzijn, en terecht. Het verdient aanbeveling om in de komende jaren een serie van rentmeesterpremies in te voeren, waardoor gebruikers van schone energie een steun in de rug krijgen. Het zal noodzakelijk zijn om te werken met prijsdifferentiatie voor verschillende soorten brandstof en consumptiegoederen, om op dit punt de transitie te maken van vuilere naar schonere brandstoffen en producten.

Maar dat beleid mag niet op zichzelf staan. Files hebben geen milieubewustzijn gebracht, maar wel meer vervuiling en uitstoot van schadelijke stoffen. Extra accijnzen voor benzineprijzen hebben niet geleid tot minder automobilititeit, maar wel tot meer scepsis over het milieubeleid. Duurzaamheid wordt door velen verbonden met extra lasten en/of extra regels, vooral omdat er voor mensen onvoldoende alternatieven waren. Ontbreken die alternatieven dan hebben heffingen en extra lasten niet veel zin. Zij leiden dan zelfs tot de genoemde scepsis en bezorgen het milieu –hoezeer dat ook onterecht is- maar al te snel een slechte naam. Het komt er de komende decennia dus op aan om enerzijds die alternatieven voor schoon vervoer daadwerkelijk te realiseren en anderzijds te werken aan een betere bereikbaarheid. Hetzelfde geldt uiteraard voor de productie- en consumptiepatronen in bredere zin.

Voor mensen is op dit moment de relatie tussen de belastingen op auto’s, de accijnzen en de prijzen van openbaar vervoer enerzijds en wat men ervoor terugkrijgt anderzijds onduidelijk. Dat verklaart waarom mensen argwanend kijken naar nieuwe heffingen en zich cynisch ergeren aan overvolle treinen en files. Zij voelen aan dat de dagelijkse knelpunten alles te maken hebben met bestuurlijke onhelderheid, met ambtelijke opstoppingen, met door elkaar heen lopende potjes met geld en bevoegdhe-

Rijden op waterstof is goed voor de luchtkwaliteit.

den en een gebrek aan een heldere beleidsrichting.

Daarom zijn hier doorbraken nodig. Een daarvan is uiteindelijk de beprijzing per gereden kilometer. Als mensen weten dat die prijs zich terugbetaalt in onderhoud van wegen en in het oplossen van knelpunten rond de grote steden zien zij er alleen maar winst in. Franse tolwegen en metrostelsels van steden als Parijs en Londen zijn niet voor niets populair. Ook op een ander punt is evenwicht nodig: enerzijds moeten de bestaande verbindingen van het wegennet en op het spoor worden verbeterd, anderzijds moeten op meer punten structurele snelheidsbeperkingen worden ingevoerd, zoals een 80-kilometerzone. Tegelijkertijd dient aan de pomp duidelijk te zijn

welke brandstoffen meer of minder vervuילend zijn: ook via gedifferentieerde prijzen.

Kortom, de patstelling tussen milieu en mobiliteit in ons land blokkeert een ambitieuze aanpak van knoop- en knelpunten op de wegen en in het openbaar vervoer, terwijl transport een kurk van onze economie is en vanwege onze ligging in Europa ook blijft. Zeker nu het dus gaandeweg mogelijk wordt, schoner te gaan rijden, is het tijd om files en opstoppingen aan te pakken. Dit onder de nadrukkelijke voorwaarde dat tegelijkertijd op een voor ieder heldere manier en met een duidelijk tijdpad toegewerkt wordt naar schoner rijden. Dat vraagt om alternatieve brandstoffen die langs de wegen beschikbaar zijn, om

auto's die schone motoren hebben en om een duidelijk transitiepad, dat voor alle partijen (consumenten en producenten) helder is zodat ze er op kunnen inspelen. Vuile brandstoffen en auto's moeten bijvoorbeeld gaandeweg duurder worden en vanaf een bepaald moment simpelweg niet meer verhandeld kunnen worden.

De commissie wil daarbij nadrukkelijk inzetten op samenwerking met de bevolking, op verbreding van het draagvlak voor een modern ecologisch mobiliteitsbeleid. Het moet voor mensen duidelijk zijn waarom er betaald wordt. Die duidelijkheid is ook belangrijk voor bedrijven: overdaad aan detail en tegenstrijdige regels verkleinen het draagvlak voor ecologische manieren van ondernemen bij bedrijven.

III Uitdaging: de nieuwe sociaal-economische wedloop

Nederland is vanouds een open economie. Het is een handelsnatie. Het is de thuisbasis van de nodige multinationals, maar niet minder van kleinere en middelgrote bedrijven die voor werkgelegenheid en welvaart zorgen. Ondertussen is de wereld verder opengebroken. China, India, de voormalige Oostbloklanden, Latijns Amerika: zij bewegen zich allemaal op een wereldmarkt die grenzen afbreekt en competitief is. Nederland en de Europese Unie worden economisch uitgedaagd. Werkgelegenheid en welvaart zijn niet meer vanzelfsprekend. Met hun inzet, lage loonkosten en lange werkdagen nemen de genoemde landen het op tegen hun grotere broers, terwijl zij ondertussen ook nog eens enorme inhaalslagen maken op het gebied van kennis, innovatie en informatie- en communicatietechnologie (ICT). Met hun welvaartsgroei, kennisniveau en hoogwaardige dienstverlening moeten Europa en de Verenigde Staten terdege rekening houden.

3.1 Innovatief onderwijs

Daarom is innovatie van belang. Nederland zal het van zijn hoogwaardige diensten en producten moeten hebben. Dat vraagt om een hoog scholingsniveau, om hoogwaardige kennis, om het omzetten van die kennis in productontwikkeling en in bedrijfsstrategieën. Dat vraagt vooral ook om ambitie en inzet. Daar ligt een belangrijke uitdaging voor ons land: met ambitie een plek zoeken op de wereldmarkt, excellent willen zijn en met inzet werken aan de innovatie van onze economie. De creativiteit, ondernemingszin en motivatie zijn aanwezig in ons land. De zogenaamde vestigingsvoorwaarden zijn in beginsel gunstig.

Het komt er op aan die de ruimte te geven en blokkades weg te nemen. De overheid moet daaraan bijdragen

door overbodige regels te schrappen. De bureaucratie, de stapeling van controles, van toezicht en van verantwoordingsverplichtingen zitten ondernemers nog steeds danig in de weg. Het is geen uitzondering dat de ene dag de Arbeidsinspectie, de volgende dag de Keuringsdienst van Waren en daags daarop de brandweer en de provincie op bezoek komen en bovendien soms nog eens tegengestelde eisen stellen.

Kracht uit kennis

Het komt er niet minder op aan om het onderwijs voor bredere groepen open te stellen. Met name het hoger onderwijs en het middelbaar beroepsonderwijs zullen een slag moeten maken. Zoals gezegd: de kracht van ons land zal voor een groot deel afhangen van zijn kennisniveau. Niet alleen van jongeren, maar vooral ook van de werkende beroepsbevolking. Kennis en vaardigheden veranderen snel. Dat vraagt om onderwijs dat mensen op de juiste momenten, zonder al te veel omhaal en tijd toerust. Ook voor de werkzekerheid van mensen zijn die schakelmomenten van vitaal belang. Het maakt heel veel uit voor mensen als zij weten dat de trajecten van arbeidsbemiddeling en van gerichte scholing, die zorgen voor een nieuwe werkkring en voor een eigen inkomen, goed functioneren en succesvol zijn. Bovendien is het tijd dat we niet meer pas met omscholen beginnen als de baan al is weggevallen. Er is een omslag nodig van nazorg naar voorzorg. Dat vraagt om onderwijsinstellingen die meedenken met bedrijven en met mensen en die ondernemender werken. Die meedenken over de dynamiek in het beroep: onderwijsinstellingen die optreden als scharnier in de kennis-economie.

Leerplicht tot resultaat

Die scharnierfunctie is er ook voor de minder geschoolden. Nederland kan het niet hebben dat er straks aan de ene

kant een schreeuwende behoefte is aan goed geschoold personeel en er anderzijds honderdduizenden mensen geen baan hebben. Het aantal jonge mensen dat het onderwijs te vroeg en zonder diploma verlaat, is te groot. Nu gaan we daar te vrijblijvend mee om. Wie niet betaald werkt en onvoldoende is geschoold, zou verplicht moeten zijn cq ondersteund moeten worden om een beroepskwalificerende opleiding af te ronden. Het criterium van de leerplicht is niet alleen een kwestie van leeftijd, maar ook van voldoende toerusting.

Vertrouwen in professionals

Of het bovenstaande allemaal lukt zal vooral ook afhangen van de vraag of onderwijsinstellingen de professional weer centraal gaan stellen. Doen ze dat niet dan gaat het budget zitten in een steeds omvangrijker bureaucratie binnen de schoolmuren. In back-office-imperia die leerkrachten met hypes rond rapportage- en planverplichtingen en de uitvoering van gedetailleerde arbeidsvoorwaarden op de huid zit. Teveel goede mensen zullen dan afhaken. Er is te veel beroepszeer in plaats van beroepseer in het onderwijs. De goede leerkrachten snakken ernaar om naar eigen inzicht het onderwijs in te richten. De overheid moet geen didactische stijlen gaan voorschrijven, zoals bijvoorbeeld rond het studiehuis gebeurde. Zij moet ook niet haar eigen ideologie aan scholen opleggen, zoals dat bij de basisvorming plaatsvond. De bureaucratie en regels moeten zich ook niet verplaatsen van Den Haag naar de scholen zelf. Nederland doet zichzelf tekort als het leerkrachten niet het vertrouwen en de verantwoordelijkheid geeft goed en betrokken onderwijs en bieden. Het geld voor onderwijs moet ook echt naar het onderwijs gaan en slechts een klein deel dient bestemd te zijn voor het management en de -overigens ook onvermijdbare- overhead.

Er zijn veel goede voorbeelden van onderwijsinstellingen die hun ruimte volop hebben benut en afgedwongen. Inventief en creatief fungeren ze als brug naar samenleving en arbeidsmarkt. Zij leveren maatwerk en zijn gericht op hun omgeving. De klassieke aansturing door de top hindert betrokken scholen. Een kanteling biedt enorm veel kansen voor het ontketenen van creativiteit, betrokkenheid en samenwerking aan de basis. Dit alles uiteraard wel met behoud van de kwaliteit van het onderwijs. Een kwaliteit die overigens anders bewaakt moet worden dan (alleen) via bekostiging per verstrekt diploma. Diploma-bekostiging leidt maar al te snel tot verlaging van het niveau van het onderwijs. Als instellingen meer geld krijgen naarmate men meer leerlingen/studenten een diploma geeft, kan dat tot diploma-inflatie leiden. ‘Metten is weten’ mag dan een aardige metafoor zijn, in de praktijk gaat het dan precies tegen-gesteld werken.

Sociaal innovatief

In een wereldeconomie heeft Nederland meer nodig dan goed onderwijs, dan veel kennis, een goede verspreiding daarvan, minder regels etc. Zonder visie en vooral ambitie betekenen die zaken nog niet zoveel. Innovatie is immers meer dan geld voor onderzoek en meer dan bedrijven die kennis snel weten af te tappen. De beste producten en diensten komen tot stand als mensen van binnen uit gemotiveerd zijn. Als kennis en kunde gekoppeld zijn aan de wens betekenis toe te voegen. De groeimarkten van morgen en overmorgen bieden daarvoor de nodige aanknopingspunten. Die liggen namelijk voor een groot deel in de sfeer van gezondheidszorg, duurzaamheid en van hoogwaardig onderwijs. De vraag naar kwalitatief hoogwaardige zorg zal immers niet alleen in Nederland toenemen. De behoefte aan onderwijsprocessen waarin ICT is geïncorporeerd zal in Nederland, maar ook elders

toenemen, zeker als de schaarste aan leerkrachten zich zal vertakken. Duurzaamheid kwam eerder al aan de orde.

Het zijn dergelijke groeimarkten waarop het innovatiebeleid zich zal moeten richten. Enerzijds omdat er sprake is van groeimarkten, waarin Nederland al veel expertise heeft opgebouwd. Expertise die is uit te bouwen en te verdiepen en die ook valt te exporteren. Anderzijds omdat met een dergelijk innovatie ook sociale doelen zijn te verwezenlijken: een goede zorg, modern onderwijs en meer duurzaamheid. Het komt er dus op aan bij de innovatieagenda niet alleen te mikken op meer geld voor onderzoek en kennis-verspreiding (hoe belangrijk ook), maar ook rekening te houden met de bijdragen van innovaties voor de samenleving in bredere zin.

3.2 Betaalbare arbeid

Op het terrein van de loonkosten heeft Nederland een reputatie hoog te houden. Sociale partners en de overheid weten elkaar, ondanks soms stugge relaties, al decennia te overtuigen van het feit dat werk boven inkomen gaat. Dat heeft Nederland geen windeieren gelegd. Het zorgde voor groei in de jaren tachtig en negentig. De loonmatiging van de afgelopen jaren legt naar alle waarschijnlijkheid opnieuw een basis voor een gezonde economie. Die loonmatiging moet ons land zien vol te houden. Daarnaast vragen drie ontwikkelingen specifieke aandacht. Deze passeren hieronder eerst de revue. Daarna zal worden aangegeven op welke manier de commissie met deze ontwikkelingen wil omgaan.

3.2.1 Werkzekerheid en inkomenszekerheid

Er mag dan sprake zijn van loonmatiging, toch staat ons loongebouw inclusief de sociale voorzieningen wel onder druk.

Werk trekt weg naar landen met lage loonkosten. Bedrijven blijven nog wel in Europa, maar zij besteden meer en meer werk uit aan China en India. Ook komen mensen uit Oost-Europa hier hun diensten aanbieden. Vaklieden als schilders, metselaars en chauffeurs hebben daarmee vooral te maken. Consumenten profiteren van die concurrentie. De huiseigenaar krijgt zijn schilderwerk voor een lagere prijs. De T-shirts uit China zijn goedkoop. Natuurlijk, het uitgespaarde geld zal een andere kant gaan oprollen en werkgelegenheid komt dan elders wel weer terug. Maar dat neemt ondertussen niet weg dat de wat minder geschoolde mensen het moeilijk krijgen op de arbeidsmarkt. Het zijn met name hun banen die op de tocht staan. Relatief hoge lonen en goede secundaire arbeidsvoorwaarden bijten zichzelf dan in de staart en leiden als we niet oppassen tot uitsluiting en werkonzekerheid. Die onzekerheid is ingrijpend, niet alleen in materiële zin, maar ook sociaal. Voor het eigen inkomen zorgen, geeft eigenwaarde en structuur in het leven.

Bijzondere aandacht vragen in dit verband de zogenaamde nieuwkomers. Zij hebben vaak grote taal- en opleidingsachterstanden. Dat geldt vooral voor de geëmigreerde –vrouwelijke- huwelijks-partner, zeker als zij geen of onvoldoende scholing krijgt en niet op zoek gaat naar (betaald) werk. Die taal- en kennisachterstand is een enorme handicap bij de opvoeding en begeleiding van kinderen. Ook op de arbeidsmarkt zal het moeilijk zijn om een plaats te krijgen, als er achterstanden zijn. Maar ook degenen die wel werk vinden, komen zichzelf -als men onvoldoende opleiding heeft gehad- later vaak tegen. Niet voor niets is de uitkeringsafhankelijkheid van sommige allochtone groepen enorm. Dat is slecht voor de integratie en wrekt zich niet zelden in maatschappelijk opzicht. Veel talenten krijgen zo bovendien geen kans.

Bijzondere aandacht vragen in dit verband ook mensen met een arbeids-handicap. Hun positie staat onder druk als het tempo van de economie omhoog gaat, als de eisen van het arbeidsproces steeds hoger worden en sneller wisselen.

Om deze redenen wil de commissie werken aan een arbeidsmarkt waarin ook voor minder opgeleiden en minder validen een riant plaats is. Werkzekerheid is daarbij het primaire doel. Inkomenszekerheid via uitkeringen moet dienen als een zeker en toereikend vangnet, een net dat echter tegelijk een ‘trampolinefunctie’ heeft en mensen – voorzover zij dat nog kunnen- helpt om zo snel mogelijk weer aan de slag te gaan in de samenleving.

3.2.2 Dynamiek met voorzorg

Niet alleen de minder geschoolden krijgen te maken met de dynamiek van de kenniseconomie. Die economie heeft vaart en biedt ontzettend veel mogelijkheden, maar maakt tegelijk ook niet zelden de middengroepen onzeker. Kennis en vaardigheden die gisteren volop in tel waren, zijn morgen alweer zwaar gedateerd. Producten en daarmee ook vaardigheden verouderen snel. De snelheid waarmee de radio is vervangen door de cassette recorder en die weer door respectievelijk de Cd-speler en de MP3-speler illustreren de tempoverschillen van veranderingen. Die dynamiek is uitdagend. Zij biedt landen die vroeger tot armoede veroordeeld leken allerlei kansen. Zij lokt creativiteit uit. Keerzijde is dat mensen het gevoel van houvast verliezen. Hoe zeker is de werkgelegenheid nog? Hoe moet je je voorbereiden op een onbekende toekomst?

Natuurlijk is er ook voor deze middengroepen de sociale zekerheid, bijvoorbeeld de WW en het vangnet van de bijstand. Maar de afstand tussen hun huidige inkomen tot het minimum is

ondertussen wel groot. Daartussen zit een heel levenspatroon. Met de baan zijn niet alleen extra uitgaven gemoeid, maar ook de sociale contacten, de hypotheekverplichtingen, de sportverenigingen van de kinderen, de reputatie etc. In het Engelse taalgebied spreekt men van the fear of falling: de vrees tussen de mazen van arbeidsmarkt en sociale zekerheid te vallen en niet meer te kunnen opkrabbelen. In een arbeidsmarkt die snel verandert, gebeurt dat sneller dan vroeger, toen een eenmaal gekozen baan een werkzaam leven lang meeging.

De commissie wil ook deze middengroepen niet aan hun persoonlijk lot overlaten. Ook voor hen draagt de overheid een verantwoordelijkheid. Vanouds immers stelt het CDA dat de overheid niet alleen vloeren moet leggen in het bestaan, maar ook publieke voorwaarden moet scheppen die mensen in staat stellen te blijven zorgen voor hun eigen levensonderhoud. Dat is bovendien een kwestie van voorzorg. Ontbreekt die dan moet later nazorg worden verleend, met extra uitkeringen, arbeidsbemiddeling en bijscholing om achterstanden in te lopen. Daarom is het ook voor een houdbaar sociaal zekerheidsstelsel uitstekend als mensen hun voorzorg zelf kunnen organiseren en als zij daarvoor toegerust zijn. Het komt er met andere woorden ook voor de middengroepen op aan om de dynamiek van de arbeidsmarkt in te bedden in de menselijke maat van voorzorg. Daarom kiest de commissie voor een levensloopregeling, voor leerrechten en voor snelle arbeidsbemiddeling. Inkomenszekerheid via (loongere-lateerde) uitkeringen is ook hier slechts bedoeld als (hopelijk tijdelijk) vangnet.

3.2.3 Participatie

Europa en Nederland moeten zich niet alleen instellen op loonconcurrentie en op de dynamiek van de kenniseconomie.

Zij hebben ook te maken met de vergrijzing. De kosten van de pensioenen en de zorg. zullen gaandeweg toenemen. Daar staan extra belastinginkomsten tegenover, maar per saldo zal de vergrijzing toch de nodige miljarden extra gaan kosten. Er is nog een positieve keerzijde: er komen de nodige banen in de aanbidding, en dan vooral voor de wat beter opgeleide mensen, zeker in tijden van economische groei. Maar daar ligt dan tegelijkertijd weer een nieuwe uitdaging. Want het geschoolde personeel is er niet altijd. Schaarste kan dan zomaar de lonen gaan opdrijven. Werkgevers zullen tegen elkaar opbieden om goede mensen te krijgen, terwijl tegelijkertijd veel mensen aan de kant staan. Als ons land aan die kortsluiting op de arbeidsmarkt niets doet, krijgt het te maken met èn hoge lonen èn hoge premielasten voor de uitkeringen aan mensen die geen betaald werk hebben.

Die combinatie van hoge premies, hoge lonen en te weinig mensen die betaald werken, moeten we zien te vermijden. Niet alleen om economische, maar ook om sociale redenen. Want als er personeelstekorten zijn, merken de zorginstellingen, de scholen etc. dat vaak als eerste. Zij kunnen vaak niet tegen de markt opbieden met hun salarissen en dat leidt binnen de kortste keren tot wachtlijsten, lesuitval en een tekort aan agenten: sociale verschraving dus.

Daarom wil de commissie werken aan een arbeidsmarkt waarin voldoende mensen kunnen en willen deelnemen, aan een betere en veeleisender scholing en aan goede arbeidsbemiddeling. Om die reden wil de commissie dat ouderen langer kunnen doorwerken als ze dat willen (de AOW moet bij 65 jaar blijven ingaan), dat allochtonen niet langs de zijlijn staan en dat sociale regelingen voor arbeidsongeschikten gereserveerd worden voor mensen die echt arbeidsongeschikt zijn. Dat alles is belangrijk voor

onze economie, maar ook voor de maatschappelijke diensten in scholen, ziekenhuizen etc. Het is van belang voor de welvaart, maar niet minder voor het welzijn.

3.3 Maatregelen: de arbeidsmarkt van de toekomst

Het bieden van nieuwe zekerheden aan mensen zal de nodige inspanningen vergen, maar ons land heeft daarbij veel in huis. Goed onderwijs, veel bedrijvigheid, technisch en wetenschappelijk vernuft, koopmanschap en ondernemingszin. Het komt erop aan daar ruimte aan te geven en tegelijkertijd op zoek te gaan naar de markten van de toekomst.

Activering

In de afgelopen jaren heeft het CDA als grootste partij in twee kabinetten gewerkt aan de activering van mensen. Daarbij is het CDA niet de neoliberale koers opgegaan van de strikte individuele verantwoordelijkheid en van prijsprikkels. Het heeft evenmin gekozen voor een collectivistische koers, waarbij de overheid voor scholing, reïntegratie, arbeidsbemiddeling, kinderopvang en dergelijke zorgt. Het CDA heeft vertrouwen in de samenleving. Daarom wil het werknemers en werkgevers een gezamenlijke verantwoordelijkheid geven voor het tegengaan van ziekteverzuim, voor het werken aan reïntegratie, voor het voorkomen van arbeidsongeschikt-

heid, voor scholing etc. De commissie wil het poldermodel om die reden toespitsen op de verantwoordelijkheid aan de basis: dichtbij de werkplek van mensen zelf en in hun bedrijven. Het poldermodel wordt daarmee behalve een overlegmodel een niet vrijblijvend samenwerkingsmodel. Die kanteling is de laatste jaren gemaakt, in het volle besef dat het op de werkvloer moet gebeuren: het bestrijden van uitval, het investeren in scholing en reïntegratie. Eerst voorzorg en pas daarna nazorg. De commissie kiest derhalve voor een duaal bestel. Dat is niet liberaal, het is niet collectivistisch, maar het is een modernisering en concretisering van het veel geroemde Rijnlandse model. Voorzorg vermindert

De leerplicht moet gaandeweg meer gekoppeld worden aan een beroepskwalificatie.

de nazorg, die overigens voor mensen die echt niet meer kunnen werken een betere bescherming kan gaan bieden. Gezamenlijke verantwoordelijkheid in plaats van individualisering en collectivisering.

Snel reageren

Toch zijn er dan natuurlijk nog altijd mensen die hun baan verliezen of er geen kunnen vinden. Dan is een krachtige arbeidsbemiddeling nodig. Krachtig aan twee kanten. Aan de ene kant zullen de instellingen zich veel actiever moeten gaan opstellen. Zo snel mogelijk nadat er een probleem is opgetreden, dient gekeken te worden wat het perspectief is voor de langere termijn. In feite hebben alle mensen recht op hetzelfde type aandacht dat de belangrijke speler krijgt van de club als hij een blessure oploopt. Dan wordt de diagnose onmiddellijk gesteld, op grond daarvan een behandelen en reïntegratieprogramma opgesteld en uitgevoerd. De manier waarop het sociale stelsel jarenlang functioneerde, komt neer op de speler zelf naar huis laten fietsen en na drie maanden bellen wanneer hij denkt weer te kunnen spelen. Daar moeten we vanaf. Snel inschatten of er een baan beschikbaar is, of er een scholingstekort is, waar vaardigheden opgevijseld moeten worden: het geeft mensen de rust en het vertrouwen dat het verlies van een baan geen drama hoeft te zijn en dat er met hen meegedacht en –gezorgd wordt.

Werken, ook met een uitkering

Met de decentralisatie van de bijstand naar gemeenten is een stevige eerste en succesvolle stap in deze richting gezet. Maar tegenover die begeleiding staan wel verplichtingen. Wie een baan weigert, moet wel een heel goede reden hebben. Wie die niet heeft of blijft weigeren, moet kunnen rekenen op een stevige, substantiële korting of opschorting van de uitkering. Wie sollicitaties niet serieus neemt of zichzelf door

gedrag of desinteresse onmogelijk maakt, krijgt daar ook mee te maken. Gemeenten moeten mensen die geen baan kunnen vinden, kunnen inzetten voor (vrijwilligers)werk, als opstap naar een reguliere baan. Het gaat dan uiteraard niet om arbeidsgehandicapten. Zij vinden hun plek in de sociale werkplaats en krijgen daar een normaal en verdiend salaris.

De sociale werkvoorziening kan ook worden benut voor werkzoekenden die (nog) onvoldoende productief kunnen zijn om een plaats te krijgen op de arbeidsmarkt. Lange tijd is gesproken over het belang dat werken meer geld zou moeten opleveren dan de uitkering. Dat blijft natuurlijk een punt, maar niet minder belangrijk is het dat mensen zonder baan toch structuur en een dagritme in hun leven houden of krijgen. Wie nooit meer op tijd hoeft op te staan, gaat maar al te snel tegen een baan opzien. Daarom is het goed als gemeenten een tegenprestatie voor de uitkering vragen. Een doorstart naar de reguliere arbeidsmarkt wordt dan gemakkelijker. Bovendien geeft het werk en de inzet voor de ander of de samenleving in brede zin betekenis aan het leven en biedt het daarmee perspectief.

Ook maakt die manier van werken een meer intensieve begeleiding van mensen die het moeilijk hebben mogelijk. Sociale en psychische problemen kunnen immers in de weg zitten bij het zoeken naar een baan. Problemen die nu maar al te vaak lang verscholen blijven (verslavingsproblemen, verlamdende onderlinge relaties, opvoedingsproblemen, niet kunnen omgaan met geld). Door de intensievere contacten zal sneller duidelijk zijn waar het aan schort, waar mensen vastlopen en kan er sneller en meer gericht hulp worden geboden. Het komt er op aan niemand aan zijn of haar lot over te laten.

Gerichte en rechtvaardige solidariteit

De commissie vindt het belangrijk te werken aan een arbeidsmarkt die niet stagneert door een gebrek aan voldoende geschoold personeel en/of door te hoge loonkosten. Daarom is het nodig dat mensen die kunnen werken, ook daadwerkelijk aan de slag gaan en kunnen komen. Dat is ook belangrijk om het niveau van uitkeringen op peil te kunnen houden. Veel handen maken licht werk en solidariteit heeft nu eenmaal een prijs. Zij mag die ook hebben.

Sterker nog, door de sociale zekerheid gericht te reserveren voor de mensen die het echt nodig hebben, is het mogelijk om uitkeringsniveaus te verhogen. Anders gezegd: een volumebeleid maakt een rianter prijsbeleid mogelijk. Dat te bereiken voor de echt zwakken onder ons is een behoorlijke politieke en sociale inspanning waard! Wat de commissie betreft verdienen volledig arbeidsongeschikten een hogere uitkering. Langdurig bijstandsgerechtigden mogen, wat de commissie betreft, een uitkering ontvangen die rekening houdt met extra lasten die de aanschaf van een wasmachine of de reparatie van een woning met zich mee brengen. Sociale zekerheid moet en kan toereikend zijn als er bij de instroom goed op gelet wordt dat alleen degenen die het echt nodig hebben een uitkering krijgen.

Garanderen

De commissie onderkent dat voor delen van de bevolking de traditionele inrichting van de arbeidsmarkt, onderwijs en scholing en de sociale zekerheid tekortschiet. Die is vooral op nazorg gericht: op bescherming gedurende de periode dat ziekte, arbeidsongeschiktheid, of werkloosheid zijn ingetreden. Die sociale zekerheid is en blijft belangrijk, maar zij stamt ook uit een periode waarin de arbeidsmarkt stabiel was, ambachtelijke vaardigheden een leven lang meedingen

en een eenmaal gekozen beroep voor altijd vast lag en de levensloop duidelijk was ingedeeld (school, huwelijk en gezin, mannelijke kostwinner, pensioen). Nu is de samenleving vele malen dynamischer. Dat leidt soms zelfs tot sociale files: jongeren die vastlopen in de (te) theoretische leerwegen maar nog niet op de arbeidsmarkt terecht kunnen, moeders die niet of slechts gedeeltelijk terugkeren naar de arbeidsmarkt, ouderen die in hun werk vastgelopen zijn maar niet meer kunnen omschakelen. Ons sociale bestel moet met die dynamiek en die nieuwe risico's rekening houden. Reden waarom voorzorg –zoals boven gedeut- van groot belang is.

Daarbij ziet de commissie ook het risico van de moderne 'flexibiliteitsideologie'. Het wil het sociale stelsel niet modelleren aan de hand van de meest succesvolle en dynamische personeelsleden. Er moet dus enerzijds in de sfeer van voorzorg meer maatwerk komen, maar dan wel in het volle besef dat er rond de nazorg 'confectie' geleverd blijft worden. Daarom wil de commissie de basisstructuur van de sociale zekerheid, die gericht is op nazorg, in stand houden. Mensen die werkloos worden moeten gedurende een bepaalde wettelijk gegarandeerde periode een bepaald percentage van hun inkomen behouden. Ook mensen die ziek zijn, mogen niet direct terugvallen naar een sociaal minimum. De commissie wil geen ministelsel dat alleen via CAO (collectieve arbeidsovereenkomsten)-afspraken of via een levensloopverzekering is op te plussen. Wel wil het een sociaal zekerheidsbestel waarin het zwaartepunt ligt bij voorzorg in plaats van bij nazorg.

Moderniseren

Een levensloopregeling is van belang om mensen beter in staat te stellen zorg, opvoeding, scholing en werken in wisselende fasen van het leven op een eigen manier te combineren. Zo worden

meer keuzemogelijkheden en meer zekerheid voor mensen zelf geschapen. Mensen krijgen meer mogelijkheden om eigen vermogen op te bouwen, hetzij omdat men dat persoonlijk wil, hetzij omdat in een CAO mogelijkheden worden geschapen voor het reserveren van een deel van de loonsom (een werkgeversbijdrage) voor de levensloopregeling. Het basisprincipe is simpel: vrijwel iedereen heeft in zijn of haar leven verschillende fasen en voor de meeste mensen geldt dat verantwoordelijkheden en de toerusting daarvoor vrij ongelukkig verdeeld zijn. Mensen hebben niet zelden het minste tijd en geld te besteden als zij dat het meest nodig hebt: in het spitsuur van het leven, de gezinsfase. Maar er zijn ook honderdduizenden mensen die op heel andere momenten extra tijd of geld nodig hebben, voor opleidingen of voor zorg of om eerder met pensioen te kunnen. Het is belangrijk dat deze keuzemogelijkheden in beginsel even aantrekkelijk zijn voor verschillende inkomensgroepen.

Voor dit alles is het essentieel dat wordt samengewerkt tussen werknemers, werkgevers en overheid aan een zo eenvoudig en toegankelijk mogelijk systeem. Dat kan bijvoorbeeld door de huidige regelingen in CAO's voor verlof e.d. onder te brengen in de levensloopregeling. Voor sommige mensen is het immers zinnig om eerst te investeren in opleiding of vroeg kinderen te krijgen, voor anderen is het juist beter om snel aan het werk te gaan en zich later bij te scholen. Er zijn beroepen die zich uitstekend lenen voor de combinatie van werk en zorg, maar er zijn ook beroepen waarin dat vrijwel onmogelijk is. En het midden- en kleinbedrijf heeft totaal andere mogelijkheden dan grote ondernemingen.

Onderdeel van het levensloopbeleid is wat de commissie betreft ook de invoering van leerrechten. In feite gaat het

ook hier om betere spreiding. Met name praktisch ingestelde jongeren lopen vast in het systeem dat aan het begin van de loopbaan leerlingen als het ware 'voltankt met theoretische brandstof', waar zij het dan voor de rest van je leven mee moet doen. Uit de Formule 1 weten we dat een strategie met meer pitstops onderweg heel effectief kan zijn. Leerrechten houden in dat men eerder kan beginnen met werken en men het recht houdt op de overige onderwijsjaren. Bijvoorbeeld als mensen na een jaar of tien niet meer verder kunnen of willen in hun beroep. Op een dynamische arbeidsmarkt is immers het eenmalig halen van een basiskwalificatie – wat uiteraard wel voorwaarde blijft voor het verwerven van verdere leerrechten - niet meer voldoende voor de rest van de loopbaan.

Gezinsbeleid

Ook gezinsbeleid moet in dit kader worden genoemd. Er is immers een stevige en betrouwbare bodem nodig als fundament voor een levensloopbeleid. Voor de commissie gaat het bij de ondersteuning van ouders om een belangrijke principiële kwestie. Ouders zijn per definitie dubbel belast: kinderen kosten veel tijd en in die tijd kun je geen geld verdienen. De cijfers laten ook zien dat ouderschap gemiddeld tot een daling van een kwart van de koopkracht van een huishouden leidt. Aan de andere kant zijn de voordelen voor de samenleving van de tijd die ouders aan hun kinderen besteden onschatbaar. Je zou ze in geld kunnen uitdrukken: in Duitsland heeft men berekend dat het land inderdaad een kwart meer aan inkomsten zou moeten hebben als de ouderschapsuren betaald zouden worden (op minimumniveau). Wat echter niet in geld uit te drukken, is: kinderen die in een goede en veilige situatie zijn opgegroeid en zich daardoor kunnen ontwikkelen tot volwassen verantwoordelijke burgers.

De commissie wil bij de solidariteit in de samenleving recht doen aan de leefsituatie van mensen en aan de kosten die mensen moeten maken. De commissie wil een gerichte inkomenssolidariteit. Niet alleen het inkomen van mensen telt, maar ook hun vaste lasten voor huur, de zorgverzekering of de kinderen. Dat geldt dus ook voor de kosten van kinderen, van kinderopvang etc. Die kosten drukken op gezinnen. Dat geldt voor eenoudergezinnen en het geldt voor gezinnen waar beide ouders aanwezig zijn. Daarom wil de commissie de gezinnen via een inkomensafhankelijke tegemoetkoming (naast de kinderbijslag) steunen. In de zogenaamde kindkorting is inmiddels het nodige geïnvesteerd evenals in de gratis meeverzekeren van jongeren onder de 18 jaar in het nieuwe zorgstelsel. De commissie wil dat verder vorm geven door gezinnen met meer dan één kind een extra tegemoetkoming (belastingvoordeel) te geven.

Juist vanwege de vaak moeilijke positie van gezinnen met middeninkomens wil de commissie de kinderbijslag handhaven, onafhankelijk van het inkomen, niet gemaximeerd voor het aantal kinderen. Elk kind brengt immers noodzakelijke kosten met zich mee. Om die reden wil de commissie ook onderwijskosten verlagen, waarvan het afschaffen van het lesgeld een recent voorbeeld is. En tenslotte is het van belang dat ouders zekerheid krijgen over de beschikbaarheid van goede en betaalbare kinderopvang. Kinderopvang op maat, want de behoeften van elk gezin zijn anders; elk kind is anders. Voor de commissie is het essentieel dat ouders de keuzevrijheid houden om te kiezen voor het zelf opvoeden van hun kinderen of het gebruik maken van ondersteunende voorzieningen zoals opvang. Om die reden is er ook de levensloopregeling, waarmee ouders naar keuze gebruik kunnen maken van opgebouwde verlofrechten.

Maar om die reden moet er ook genoeg kwalitatief goede en flexibele opvang zijn en moeten de kosten daarvan naar draagkracht worden opgebracht.

Tijd en aandacht voor kinderen zijn wezenlijk. De commissie wil niet dat ouders gedwongen zijn om beiden met maximale werkuren en met een maximaal werktempo alles uit de kast te halen om nog een redelijk inkomen te verdienen. De genoemde verlofregelingen en financiële tegemoetkomingen kunnen daarbij helpen. Een goed toegankelijke kinderopvang en buitenschoolse opvang zijn nodig. Veel ouders worden dol van de talloze –en telkens moeizame- overdrachts- en opvangmomenten. Die leiden tot kleine, maar lastige en repeterende spanningen.

Steun bij opvoeding

Behalve materiële steun hebben ouders echter ook vaak behoefte aan informatie en advies over opvoeding. Die is steeds vaker beschikbaar via lokale initiatieven, projecten op consultatiebureaus, maar nog (lang) niet systematisch in de vorm van een voor iedereen beschikbare voorziening. Als voorlichting over voeding belangrijk genoeg is om te organiseren op nationaal niveau, moet dat ook gelden voor informatie over opvoeding.

Nieuwkomers

Het CDA wil ook dat buitenlandse mensen die hier een gezin vormen van meet af aan een goede scholing krijgen. Wie hier wil leven, moet ook iets terug doen. Wie hier een gezin wil vormen, zal er ook veel voor over (moeten) hebben om kinderen een goede opvoeding te geven. De inburgeringscursussen zijn al niet meer vrijblijvend. Gaandeweg moet ook het niveau omhoog tot aan het peil van een beroepskwalificerende opleiding, zodat mensen beter uit de voeten kunnen in onze samenleving.

Naar een positieve spiraal.

Samengevat wil het CDA dat de Nederlandse verzorgingsstaat weer gebaseerd wordt op de essentie waar het om gaat. Mensen die niet kunnen werken, verdienen hulp. Het CDA zal hen nooit aan hun lot overlaten. Mensen die wel kunnen werken, zullen ook actief moeten zijn, anders worden voorzieningen te duur, zal het draagvlak voor solidariteit verder versmallen en krijgen we een tekort aan verpleegkundigen, leerkrachten, artsen etc. Het kan ook niet zo zijn dat er nog maar een enkele generatie is die betaald werkt (tussen 25 en 55 jaar) en de druk eenzijdig op gezinnen komt te liggen. Dat alles vergt een toekomstgericht beleid waarin mensen niet alleen op hun persoonlijke verantwoordelijkheid worden aangesproken, maar er wel degelijk ook een sociale infrastructuur is die hen daartoe in staat stelt, toerust en hen daarbij assisteert. Dat is en blijft een gezamenlijke verantwoordelijkheid.

IV Uitdaging: vertrouwen op het middenveld

Mensen kunnen niet zonder elkaar. Zij hebben hun bestaan simpelweg te danken aan ouders, die (als het goed is) jarenlang voor hen gezorgd hebben toene dat zelf niet konden. Mensen ontwikkelen zichzelf vervolgens niet op een onbewoond eiland, maar in interactie met andere mensen. Zij geven liefde, stellen grenzen, inspireren of stellen teleur. De onderlinge afhankelijkheid krijgt een ander karakter als mensen ouder worden, maar verdwijnt natuurlijk niet. Iedereen herinnert zich nog die inspirerende leraar, dat vriendje dat je ineens links liet liggen of die collega die je hielp in een moeilijke tijd. We moeten herstellen van slechte (re)acties van anderen, we worden sterker van goede contacten.

Sociaal kapitaal

Dat is zelfs wetenschappelijk vastgesteld: mensen die zijn ingebed in sociale verbanden zijn gelukkiger dan anderen. Zij vinden in hun zorg voor elkaar, in de lasten en lusten die dat met zich meebrengt een bestemming en betekenis. Sociale verbanden zorgen voor bindingen. Zij dragen bij aan de sociale cohesie en zijn het antivirustegen vereenzaming, cynisme en onthechting. In de inzet voor elkaar komen sociale krachten vrij die kwetsbaren echt helpen: aandacht, inzet en compassie. Krachten die het onderlinge vertrouwen vergroten: in zorginstellingen, in en rond scholen, in wijken en buurten. Het is zelfs zo dat dorpen, steden, regio's en zelfs landen waar veel verbanden zijn, waar veel maatschappelijke organisaties actief zijn en waar vrijwilligerswerk populair is het op allerlei fronten goed doen. Zij zijn economisch welvarend, betrekkelijk veilig, scoren goed met hun onderwijsprestaties en hun democratische instellingen functioneren ook nog eens beter. Er is sociaal kapitaal en onderling vertrouwen opgebouwd. Sociaal kapitaal dat, in vergelijking met financieel kapitaal, weliswaar minder

opzichtig, maar zeker niet minder indringend zorgt voor welvaart en welzijn.

Samenwerking en middenveld

Om die reden heeft het CDA vanaf de geboorte tot aan de dag van vandaag willen werken aan een verzorgingsmaatschappij in plaats van aan een verzorgingsstaat. In een dergelijke maatschappij spelen vrijwilligerswerk en maatschappelijke instellingen een belangrijke rol. Maar met de opkomst van de verzorgingsstaat en met de schaalvergrotingsoperaties om die verzorgingsstaat betaalbaar te houden, zijn veel van die samenwerkingsverbanden ingekapseld in de bureaucratie. Het is daarom nodig het middenveld aan mensen terug te geven, het te laten heroveren door 'de samenleving'.

4.1 Het vrijwillige initiatief

De term ontketening is in dit verband erg belangrijk. Met die term willen we zeggen dat de belemmeringen voor inzet van mensen, voor vrijwilligerswerk en participatie op het middenveld vaak niet in de mensen liggen, maar buiten hen. De feiten steunen dit: het aantal vrijwilligers neemt toe, ze hebben alleen

per persoon minder tijd of vooral, zijn minder beschikbaar op 'vaste tijden', zoals een wekelijkse bestuursavond. Dat brengt nieuwe organisatieproblemen met zich mee. Rond een gemiddeld verzorgingshuis bijvoorbeeld dragen al meer dan 400 (!) familieleden en vrijwilligers wekelijks hun steentjes bij. Maar moderniseren is één van de knelpunten, maar er zijn er meer. Hele basale, zoals het geld voor de bus om iemand te bezoeken; hele fundamentele, zoals het feit dat veel initiatieven gesmoord worden in bureaucratie of overgenomen door professionals die er een 'project' van maken. Het is bij wijze van spreken bijna eenvoudiger om een vrachtauto met hulp naar Polen te sturen of een vliegtuig naar Thailand, dan een speelplaats in de eigen buurt te maken op het veldje dat al jaren braak ligt.

Paradox

Deze constatering leidt tot een dilemma. Het zou fout zijn om op deze situatie te reageren met de gebruikelijke 'organisatie- en ordeningsreflex', met het maken van prachtige beleidsplannen om mensen bij het beleid te betrekken. Ook hier is letterlijk een andere aanpak nodig: meer ruimte bieden aan personen om zich in te zetten is alleen maar zinvol

Buurtinitiatieven zoals straatfeesten verdienen meer ondersteuning.

als dit ook echte ruimte is, als de overheid ook echt bereid is om een stap terug te doen. Hoe wil de commissie die ruimte scheppen?

De bloedsomloop van het vrijwilligerswerk

Mensen willen hun waardering uitdrukken. Zij willen niet dat iemand anders voor hen kosten maakt...en omgekeerd is het ook net dat kleine extraatje waardoor bijvoorbeeld jongeren jeugdtraining gaan geven, waardoor vrijwilligers zich geruggesteund voelen als zij in een verzorgingshuis de handen uit de mouwen steken. Onkostenvergoedingen en kleine extraatjes stimuleren als het ware het engagement dat de bloedsomloop is van het vrijwilligerswerk en van de mantelzorg. Het CDA wil dat de mogelijkheden om het 'met geld te zeggen' in plaats van met bloemen of boekenbonnen verruimd worden.

In een verzorgingshuis constateerde de directeur dat vrij veel van de bewoners kinderen in het buitenland hadden en zorgde voor een goedkoop telefoonabonnement. Toen daar tot zijn verbazing vrij weinig gebruik van gemaakt werd, liet hij een onderzoekje doen. Conclusie: ouders bellen liever niet vaak naar hun kinderen, want dat komt zo zielig over, je weet nooit of je iets stoort, etc. Veel ouderen hadden het met de onderzoeker wel gehad over computers, want er waren twee bewoners die gescande tekeningen van kleinkinderen kregen, dat was pas leuk. Maar vooral: een mail was net een brief, die kon je sturen zonder aandacht op te eisen. Vervolgens startte de directeur een samenwerkingsproject met een vmbo-opleiding in de buurt en een paar bedrijven. Hij kreeg tweedehands computers en stagiairs die ze installeerden en bewoners hielpen met mailen. Vooral deze laatste service, eigenlijk toevallig ontstaan omdat er een tekort was aan stageplaatsen, bleek een sleutelfactor te zijn. Na een jaar was de 'medische consumptie' in het verzorgingshuis met tientallen procenten gedaald. Een tweede onderzoek, dit keer onder de artsen, verpleegkundigen en de stagiairs, gaf de verklaring. Het hebben van een onschuldig kwaaltje was voor veel bewoners de gelegenheid bij uitstek om de saaiheid te verdrijven en een zogenaamd 'aspirinepraatje' te maken

Maatschappelijke stage

Het voorbeeld van het verzorgingshuis laat ook een andere mogelijkheid zien, die het CDA aanspreekt. Scholen die samen met mensen en instellingen in

hun omgeving actuele kwesties oppakken, scholieren en studenten die theorie met praktijk kunnen verbinden en – minstens zo belangrijk – zich echt nuttig kunnen maken. Het CDA hecht daarom aan een verplichte maatschappelijke stage voor jongeren.

4.2 Professionele organisatie

De wortels van de verzorgingsstaat en van vrijwel alle huidige instellingen in de samenleving die belangrijke sociale diensten aanbieden, liggen bij initiatieven van mensen zelf. Ziekenfondsen en pensioenverzekeringen, bijzondere scholen en omroepen, kruisverenigingen: ooit begon iemand met het bijeenbrengen van de dubbeltjes en werden de (lokale) stichtingen en verenigingen opgericht, bestuurd en beheerd door de plaatselijke 'kaders'. Veel van deze initiatieven zijn stap voor stap onder de

voor dat alles zonder meer nodig. Maar dat wil niet zeggen dat zij verder moet gaan dan het stellen van randvoorwaarden. Anders annexeert zij het maatschappelijke initiatief.

Administratieve en bestuurlijke 'tussenhandel'

Binnen de instituties ontstond een professioneel middenveld, aanvankelijk min of meer de 'trotse bezitters' van de instellingen, die werden geleid door de vakmensen die organisch binnen hun professie opklimmen van leraar tot rector, van arts tot geneesheer-directeur, etc. In de afgelopen decennia is echter als gevolg van de schaalvergroting en bureaucratie een grote afstand ontstaan tussen bestuur, management, personeel en bijvoorbeeld ouders, sympathisanten etc. Er ontstond een brede laag aan administratieve en bestuurlijke 'tussenhandel'. Die kost niet alleen veel geld dat aan het feitelijke werk wordt onttrokken, maar het brengt voor de professionals veel beroepszeer met zich mee. Zij hebben te vaak het gevoel dat hun prestaties en inzet gemodelleerd en beoordeeld worden langs de lijnen van elders ontworpen maatstaven (bijvoorbeeld didactische concepten in het onderwijs) en administratieve grootheden (zoals minuten per handeling of consult, aantal afgestudeerde studenten).

Ondoorzichtigheid

Voor het particuliere middenveld betekende deze institutionalisering vrijwel letterlijk dat men 'droog' kwam te staan. In heel veel opzichten. Geld en invloed werden gaandeweg verdeeld door de professionele besturen, besluiten over de inrichting van het onderwijs, de zorg (of de programma's van omroepen) werden genomen op steeds grotere afstand, in steeds grotere hoofdkantoren. Of in de steeds grotere Haagse torens. Ondoorzichtig is wie waarvoor verantwoordelijk is. Negatieve publiciteit over falende verzorgingshuizen of hoge

directiesalarissen slaat daarom al snel terug op de sector als geheel. Het publiek begrijpt echt niet hoe het nu kan dat niemand – ook ministers niet – in staat is om direct in te grijpen. Kortom, zelfs als instellingen hun werk over het algemeen wel goed doen, sluimert er een vertrouwensbreuk rond instellingen van onderwijs, zorg, jeugdhulpverlening. Daarom is het nodig om via de maatschappelijke onderneming duidelijke verantwoordingsstructuren te scheppen.

Beroeps(z)eer van professionals

Het ongenoegen van professionals binnen instellingen is vruchtbaar te maken door hen de ruimte te geven. Wie hier de menselijke maat herstelt, boort bronnen van solidariteit, creativiteit en inzet aan die nu te weinig kans krijgen. Wie dat weet aan te boren, kan bergen verzetten, brengt het enthousiasme terug bij medewerkers, ook al omdat men op de werkvloer wel degelijk over eigen muren en schuttingen heen kijkt, zich ergert aan verkoking en met elkaar wil samenwerken aan een betere zorg, onderwijs; aan een leefbare wijk, stad of dorp.

Het komt er dus op aan om het gezicht weer te kunnen richten op de mensen voor wie men het doet, op de leerlingen, op de bewoners van wijken of patiënten in zorginstellingen. Dan ontstaat er weer engagement en wat meer passie en de bereidheid om samen te werken. Een leerling heeft behoefte aan huisvesting, aan een stageplek in het bedrijfsleven, soms aan opvang soms etc. Wie zo'n leerling centraal stelt, gaat niet verkokerd te werk, maar zoekt samenwerking. Dat geldt in het onderwijs, het geldt ook op andere terreinen. Wie zo werkt, heeft meer aan het hoofd dan inspectierapporten en administratieve regels. Wie zo werkt, biedt meerwaarde die waardering verdient.

Maatschappelijke verantwoording

Daarom wil de commissie ook dat de verantwoording van instellingen vooral

richting de samenleving afgelegd wordt. Instellingen maken volstrekt helder waar zij mee bezig zijn, laten zien wat hun visie en concept is en geven inzicht in de resultaten: via internet aan afnemers, naar samenwerkende partijen toe, naar gemeenten en naar inspecties. In die openheid zit een belangrijk aanknopingspunt voor allerlei correcties. Daarom verdient het bijvoorbeeld aanbeveling dat de inspectie in het onderwijs periodiek ook ouders en –op latere leeftijd: leerlingen- vraagt naar hun opvattingen en ervaringen met de school van hun keuze. Reken maar dat ook grote schoolbesturen (met name in het voortgezet onderwijs, maar ook rond instellingen voor hoger onderwijs) dan werk gaan maken van echte externe democratisering, ouderbetrokkenheid en van horizontale verantwoording. Gaat het mis dan schaadt dat immers reputaties, dan vindt correctie plaats door eerstbetrokkenen. Natuurlijk mag dat niet ten koste gaan van controles op rechtmatigheid, op doelmatigheid en op harde resultaten, maar het zwaartepunt moet daar niet liggen.

We hebben het dan echt over een omslag in de manier van denken over prestaties en de meting daarvan. Natuurlijk moeten instellingen op een rij zetten hoeveel personeel er is en hoeveel operaties die doen in hoeveel tijd. Maar lang niet alle onderdelen van onderwijs en zorg zijn zo te meten... wie probeert om zaken als aandacht, zorg en betrokkenheid in minuten en seconden te kwantificeren, is op de verkeerde weg. De overheid en de inspecties kunnen met kwalitatieve zaken niet zoveel. Maar dat ligt anders bij de afnemers, bij besturen, bij medezeggenschapsorganen, bij partners in de keten. Zij kunnen wel degelijk hun voordeel doen met informatie over de tevredenheid van studenten, patiënten, over het schoolklimaat etc. Veel 'kwaliteiten' zijn niet te meten met harde cijfers, maar dat moeten mensen

zelf ervaren. En ze moeten dus ook ergens heen kunnen met hun oordeel... en vooral ook elkaars oordelen te weten kunnen komen. Dat soort zaken vraagt om een horizontale verantwoording, naar besturen, naar de afnemers, naar de samenleving.

Maatschappelijke ondernemingszin

De commissie ziet in de zorg, het onderwijs, de maatschappelijke dienstverlening, de sociale huursector etc. maatschappelijke domeinen waarin mensen hun sociale ambities en maatschappelijke erkenning kunnen tonen. De overheid zal altijd borg moeten staan voor de toegankelijkheid van deze voorzieningen. Dat mag echter niet in de weg staan aan een ordening van het maatschappelijk leven die elan, ondernemingszin en innovatief vermogen aanmoedigt. De doortastende en goed functionerende maatschappelijke instellingen willen vaak niets liever dan ruimte voor ondernemingszin. Een ondernemingszin die niet gericht is op winstmaximalisatie en –uitdeling, maar wel op een eigentijdse vormgeving van de sociale missie. Ook is het goed als er ruimte is voor nieuwe initiatieven van ambitieuze mensen: nieuwe toetreders dus, die goed aanvoelen wat mensen willen, die kleinschalig werken en die bestaande instellingen scherp houden op het punt van kwaliteit en kosten van de dienstverlening. Dat vraagt nieuwe ordeningen, een intelligente inpassing van vraagsturing, gereguleerde marktwerking, met uiteraard behoud van kwaliteit, betaalbaarheid en bereikbaarheid van elementaire voorzieningen. De kwaliteit van noodzakelijke diensten als zorg of onderwijs zal immers nooit mogen afhangen van het inkomen, van de vraag of patiënten slim genoeg zijn om de polisvoorwaarden te doorgronden etc. Het zal hier dus nooit om vrije markten gaan. Bovendien moet er op deze domeinen altijd ruimte zijn voor maatschappelijke instellingen die niet op

winst zijn gericht, maar met hun vermogens en inkomsten sociale doelen willen dienen.

Maatschappelijke onderneming als rechtsvorm

Daarom wil de commissie dat maatschappelijke ondernemingen een nieuwe eigen rechtsvorm krijgen. Er moet immers enerzijds voor maatschappelijke instellingen veel meer ruimte komen. Zodat zij nieuwe ideeën kunnen uitwerken en eventueel kapitaal kunnen aantrekken om in te spelen op de snel wisselende behoeften in de samenleving. Zodat zij zelf toekomstgerichte acties kunnen ondernemen. Het gaat daarbij om instellingen die niet zijn gericht op het uitdelen van winsten, maar die hun geld en investeringen juist in dienst stellen van hun sociale doelen. Daarom spreekt de commissie van maatschappelijke ondernemingen. Zeker als er in het onderwijs, bij de media en in de zorgsector meer ruimte komt voor commerciële instellingen is het belangrijk dat deze, niet op winst(uitdeling) gerichte instellingen duidelijker herkenbaar zijn. Wie het predikaat van maatschappelijke onderneming heeft, moet daar een reputatie en vertrouwen aan kunnen ontleen. Iedereen kan dan bij wijze van spreken aan de naam zien dat men niet op winst(uitdeling) is gericht, maar maatschappelijke doelen dient. Om die reden is de maatschappelijke onderneming in sommige landen herkenbaar als (een specifieke vorm van een) wettelijk verankerde rechtspersoon. De commissie wil dat dit ook in Nederland wordt gerealiseerd.

Het komt er dan ook op aan om de verantwoording beter te regelen. Bij bedrijven is dat op dit moment beter op orde dan bij maatschappelijke instellingen. Daar is er naast de Raad van Commissarissen altijd nog een aandeelhoudersvergadering.

Ook in het maatschappelijke middenveld is het belangrijk dat directies en besturen hun eigen kritische instanties hebben: in eerste aanleg de deelnemersvergadering die in de nieuw te vormen rechtspersoon verankerd moet worden. Het gaat hier om de dragers van de maatschappelijke onderneming: degenen die de doelstellingen een warm hart toedragen en aan de basis van het initiatief staan. Vervolgens is verantwoording nodig in de richting van samenwerkende partijen, afnemers van diensten, cliëntenraden (de zgn. stakeholders). Uiteraard is het mogelijk dat deze partijen een kwaliteitszetel krijgen in de deelnemersvergadering. Vraagfinanciering en een meer horizontale verantwoording zullen de betrokkenheid bij de maatschappelijke ondernemingen vergroten en daarmee de belangstelling voor het deelnemen in de onderneming.

Initiatief versus uitvoering

De commissie verzet zich dan ook tegen het idee dat instellingen slechts de 'uitvoerders' zijn van taken. Die term is niet alleen ongelukkig, zij verwijst ook naar een verkeerde houding. Bij uitvoering bepaalt de opdrachtgever wat er moet gebeuren. Hij stelt de kaders en de doelen, terwijl het er nu net op aan komt om van de kant van de overheid slechts randvoorwaarden te stellen. Daarom is ook een term als 'organisaties met een wettelijke taakopdracht' eigenlijk misleidend. Scholen beginnen op maandagochtend echt niet met hun werk omdat de overheid een wettelijke taak heeft opgelegd. Het gaat om particulier initiatief (!), dat weer wel aan publieke, wettelijke voorwaarden moet beantwoorden. Sterker nog, het is die bevoogdende houding die de ontketening van het middenveld in de weg staat, evenals het dwaze idee om deze maatschappelijke instellingen slechts voor een bepaalde periode een licentie te geven. Het gaat immers niet om uitvoering of om geman-

dateerde bevoegdheden, maar om eigen initiatief en creativiteit. Daàr -in het veld- moet het beleidszwaartepunt komen te liggen en niet bij beleidsafdelingen van departementen en gemeenten. Dat vraagt wel om een middenveld dat open staat voor nieuwe initiatiefnemers.

4.3 De buurt versterken

Vijf jaar geleden hoorden de bewoners van de Julianaweg dat het rozenperk in de straat door de gemeente verwijderd zou worden wegens de te hoge onderhoudskosten. Ze boden aan het voortaan zelf te doen. De gemeente wees dit aanbod eerst af, te veel gedoe. Persoonlijk contact met de wethouder via een van de bewoners hielp. De Julianaweg heeft nu een eigen wekelijkse autovrije dag en een actief 'poepvrij-beleid' voor de spelende kinderen. Want van het een kwam het ander. Omdat de bewoners bijna allemaal tweeverdieners zijn moest voor het onderhoud van het rozenperk een flexibel toerbeurt-systeem opgezet worden in de hele straat, de contacten werden intensiever, enzovoort. Eén van de bewoners: "Wij hebben dit voor elkaar gekregen omdat we hoog opgeleid zijn en de weg kennen. Een kennis van me woont in een zogenaamde 'achterstandswijk' en daar zie je het tegendeel gebeuren. Er zijn ook veel kinderen, maar de groenstroken worden bebouwd door de gemeente. En er zijn UMTS-antennes gezet in de wijk zonder dat ze het aan een bewoner gevraagd hebben. Toen ze daar mee begonnen in onze buurt, hebben we direct actie onder-

nomen tegen de bedrijven en die betalen nu voor de plaatsing, zodat wij nu weer geld hebben voor de rozen. En zo wordt de kloof groter: bij ons spelen de kinderen weer op straat, wij hebben rozen, zij zijn zelfs het gras kwijt.”

Het verhaal van de Julianaweg zegt misschien wel meer dan tientallen rapporten. We zien in een paar regels de ‘kloven’ van de moderne samenleving voorbij komen. De kloof tussen ambtenaren of bestuurders en de mensen in de straat: niemand had de moeite genomen om te luisteren naar wat er ging gebeuren in de straat, in eerste instantie had niemand ook zin om serieus in te gaan op hun aanbod. Ook is er de kloof tussen de wijken, tussen de hoogopgeleide zelfredzamen en degenen die minder goed ‘de weg kunnen bewandelen’. Het voorbeeld laat ook zien hoe kloven zijn te dichten en hoe het sociale weefsel is te versterken, namelijk door aan te sluiten bij de initiatieven van mensen zelf. Het is slechts één van de vele verhalen van een herlevende betrokkenheid bij buurten, scholen en zorginstellingen. Een herleving die de overheid moet willen zien en moet willen ondersteunen.

Decentraal

Daarom wil het CDA daar waar het kan decentralisatie van overheidsbevoegdheden naar gemeenten: niet om op lokaal vlak het dirigisme of de betweterigheid uit de kast te halen, maar om als gemeente juist een enthousiasmerende rol te spelen. Wettelijke waarborgen rond vrijheid van onderwijs, de eigen speelruimte van woningbouwverenigingen etc. zorgen ervoor dat gemeenten ook echt die rol gaan vervullen en niet vervallen in de oude reflex van betweterige aansturing en controle. De commissie beveelt aan de mogelijkheid te

verkennen het eigen belastinggebied van gemeenten te verruimen.

Buurtinitiatieven

Het CDA wil dat het stimuleren van buurtbetrokkenheid hoog op de agenda komt van de lokale overheden. Waarbij overigens het vertrouwen in die lokale overheden een belangrijke voorwaarde is. Wat de overheid zelf moet doen, moet ze goed doen. Als politietaken erbij inschieten, als de buurt en het portiek vies zijn, als vandalisme een kans krijgt, is er geen basis voor buurtbetrokkenheid. Cynisme en onthechting liggen dan meer voor de hand. Daarom moet de overheid haar kerntaken goed uitvoeren. De politiek moet daar als het ware bovenop zitten, doortastend en krachtig zijn. Dat is een essentiële voorwaarde voor ook maar enige betrokkenheid bij de buurt en wijk.

De overheid moet vooral ondersteunend zijn, zodat lokale initiatieven de toon zetten en deze de wijken en buurten weer kunnen inspireren en –zo nodig– herwinnen. De lokale overheden en de politieke partijen kunnen daarbij wel een handje helpen. Interessant is de praktijk –die in de Verenigde Staten is begonnen– om buurtinitiatieven te honoreren. Buurtbewoners kunnen dan zelf –bijvoorbeeld jaarlijks– bepalen wat er met een deel van het budget voor hun wijk gebeurt en welke initiatieven contant geld krijgen: bijvoorbeeld kinderopvang, bijvoorbeeld ondersteuning van vaders die toezicht houden in de buurt, bijvoorbeeld periodieke buurtfeesten. Buurtinitiatieven zorgen niet alleen voor een wisselwerking tussen het openbaar bestuur en de wijk, maar stimuleren ook de contacten binnen een buurt of dorp. Men zal proberen stemmen te trekken, bekendheid te geven aan de initiatieven, daarvoor te werven. De lokale overheid zou buurtgericht kunnen inventariseren welke vaardigheden mensen willen inzetten in hun vrije tijd om bijvoorbeeld

pleinen, plantsoenen, huizen op te knappen. Er is veel behoefte aan onderling contact, aan waardering voor vaardigheden die men in het leven heeft opgebouwd, aan inzet voor het algemeen belang. Het wachten is vaak op initiatiefnemers met een geïnspireerde lange termijn doelstelling.

Kleinschalig

De commissie wil af van grootschaligheid. Ook al zijn maatschappelijke instellingen bestuurlijk sterk gegroeid, men zal op lokaal niveau moeten werken en zich lokaal moeten inzetten en verantwoorden. Dat vraagt om een lokale inbedding bij achterbannen die ter plekke actief zijn. Dat vraagt om vormen van inbreng en communicatie die het gat vullen dat is ontstaan toen besturen op afstand kwamen te staan en betrokken mensen er geen been meer in zagen om uren te investeren in beleidsplannen en verantwoordingsrapportages. Mensen kleinschalig weer betrekken bij maatschappelijke initiatieven, bij scholen, welzijnsinstellingen versterkt de sociale samenhang. Kleine impulsen kunnen groots uitpakken.

In de buurt en in het dorp kunnen maatschappelijke instellingen dan gemakkelijker een eigen, karakteristieke buurtfunctie vervullen. De ene school zal dan ook buitenschoolse kinderopvang realiseren, de andere niet. De ene school zal onderwijsprogramma’s maken voor allochtone ouders, terwijl dat bij de andere niet nodig is. Samenwerking met buurtcentra, welzijnsinstellingen, politie en justitie krijgt daarmee een eigen kleur en karakter. Dan wordt het weer interessant om mee te denken en mee te werken met een school, zorginstelling, en buurtcentrum.

Dienend bestuur

Bij een ondersteunende overheid past een bepaald type bestuurders. Zij dienen qua karakter, aanpak en maatschappe-

lijke betrokkenheid bij de nieuwe rol van de overheid te passen. Zij moeten gericht zijn op samenwerking. Het moet hen om de zaak gaan in plaats van om de eigen loopbaan. Dat vraagt om het besef dat de deskundigheid elders ligt, dat de overheid vooral moet ondersteunen in plaats van dirigeren. Dat vraagt om enthousiasmeren en coördineren in plaats van zaken voorschrijven. Dat vraagt dus om andere ‘beleidsinstrumenten’ en een andere manier van leiding geven en present zijn in de samenleving. Daarom is het lokale bestuur zo belangrijk, maar dan ook alleen op voorwaarde dat zij die bestuursstijl hanteren.

Hier kon dan ook wel eens de echte sleutel tot bestuurlijke en zelfs staatkundige vernieuwing liggen: in de selectie van bestuurders en politici. Zij moeten gedreven, geïnspireerd en toch in die zin bescheiden zijn dat zij anderen de kans en de eer geven. Zij moeten vasthoudend zijn, afrekenbaar willen zijn en tegelijkertijd communicatief en oprecht betrokken bij buurten, wijken, mensen en bij maatschappelijke ontwikkelingen. Dat is veel gevraagd, maar het gaat ook om grote verantwoordelijkheden. Daarom zouden politieke partijen en de overheden hun benoemingenbeleid op die eigenschappen moeten toespitsen. Bedrijven die dat gedaan hebben, zagen het al snel terug in hun cijfers: een sfeer van vertrouwen, inzet, inspiratie en menselijkheid doet wonderen. Daar kan geen stelselwijziging tegenop.

Opportunitiestoets

Om die kanteling naar een andere overheid te maken en te bewaken, wil de commissie een opportuniteitstoets in het openbaar bestuur (waarin bestaande toetsen opgaan). Bij elk beleidsinitiatief van het openbaar bestuur moet de ambtenaar of wethouder aangeven wat nu het probleem is dat hij of zij wil aanpakken, of zijn of haar voorstellen wel een oplossing geven, of er overleg is

geweest met de betrokkenen in de buurt en hoe men er daar tegen aankeek en vooral of het initiatief niet veel beter uit de samenleving zelf kan voortkomen. Die rapportage moet openbaar zijn, zodat ook de raadsleden erover kunnen meespreken en –beslissen. Dat voorkomt een verzelfstandiging van de ambtelijke beleidsagenda en dwingt over de eigen schutting heen te kijken.

De ontbrekende schakel

Kortom, wat het CDA betreft, is het nodig de bestaande verhoudingen tussen bewoners en bestuurders van een gemeente structureel te kantelen, vanuit het besef dat de samenleving niet van bovenaf kan worden ingericht. We zitten dan echter met een ‘ontbrekende schakel’ en wel die van het professionele middenveld. Vroeger vormde dit immers de organische verbinding tussen de basis en het bestuur. Nu zijn professionals te vaak radertjes geworden in de machines van onderwijs en zorg. Iets waar ze zelf overigens het meest last van hebben, maar ook iets waardoor ze vaak moeilijk nog een eigen rol kunnen spelen in de eigen omgeving.

4.4 Ruimte bieden

Tot slot van dit hoofdstuk is het van belang om nogmaals te benadrukken dat het hier gaat om het aansluiten bij en inspelen op initiatieven, niet om een ‘nieuw bestuurlijk concept’ dat onder fraaie namen als de middenveld-driehoek, P3, Triangel-beleid (of wat dan ook) de rondgang gaat doen in wethouderskamers.

De initiatieven zijn er namelijk al. In het onderwijs is bijvoorbeeld de afgelopen tijd serieus werk gemaakt van het terugleggen van speelruimte en verantwoordelijkheid naar scholen. Het vmbo vernieuwt van onderop. Veel scholen nemen initiatieven om nieuwe vormen van onderwijs aan te bieden. Soms met vallen en opstaan, maar toch!

Wie kijkt naar de geestelijke gezondheidszorg staat er versteld van hoe ouders van passieve consumenten initiatiefnemers werden en eigen instellingen voor geestelijke gezondheidszorg in het leven riepen. Of neem het nieuwe zorgstelsel. Nieuwe regie in de zorg, stelde het CDA enige jaren geleden. Dat was de ambitie. Wie even oog heeft voor iets anders dan –terechte– debatten over de draagkracht van mensen, ziet ook hier nieuwe initiatieven. Patiëntenverenigingen bundelen bijvoorbeeld de krachten, spreken als collectief verzekeraars aan op de kwaliteit van de zorginkoop en onderhandelen over de prijs. Of neem de woningbouwcorporaties. Zij weten soms op een aansprekende en moderne manier invulling te geven aan hun sociale missie. Oude ambities herleven dan. Men is niet alleen de verhuurder van panden, maar ook dienstverlener, tussenpersoon naar onderhoudsinstanties, naar verzekeraars, naar de gemeente. Men werkt weer aan de opbouw van de buurt; niet soft maar zakelijk en betrokken. Men zorgt ervoor dat gedifferentieerd wordt gebouwd, dat er een gemengde bevolking komt, zodat gettovorming wordt tegengegaan en er weer sociaal weefsel kan ontstaan.

Uiteindelijk moet ook hier de constatering zijn dat Nederland wel degelijk veel in huis heeft als het gaat om betrokkenheid en initiatief en dat vooral gezocht moet worden naar ‘ontketening’ van de professionals die het echte werk aan de basis doen; van eerstbetrokkenen (patiëntenorganisaties, bewoners van wijken, ouders van leerlingen en studenten) en van sympathisanten. Het gaat erom dat de overheid ruimte geeft voor initiatieven, dat de overheid haar bestuursstijl daarop aanpast, het paternalisme aflegt, voorwaarden scheidt en enthousiasmeert. Op dit domein dient beleid zich vaak simpelweg al aan.

V Uitdaging: rechtsstaat

Lange tijd is op een afstandelijke manier naar de staat en naar de overheid gekeken. Alsof het om instellingen ging die evenals garages, supermarkten of ziekenhuizen tegen betaling diensten leveren. Die diensten bestonden uit het beschermen van mensen tegen raddraaiers en wetsovertreders en uit het herverdelen van onze welvaart. Inderdaad, om het wat klassiek te zeggen: wrekende en verdelende rechtvaardigheid zijn inderdaad kerntaken van de overheid. Via die kerntaken zorgt de overheid ervoor dat burgers van ons land maximaal in staat worden gesteld om een eigen stempel op hun leven te kunnen zetten. Door op te treden tegen maatschappelijk ongerief en tegen eigenrichting beschermt de overheid de vrijheid van mensen. Zij kunnen hun eigen leven bepalen zonder dat een ander hen schade berokkent. Door welvaart te verdelen, stelt de overheid ook mensen met een te smalle beurs in staat om maatschappelijk uit de voeten te kunnen en niet te afhankelijk te worden van anderen.

Toch is deze benadering van de overheid afstandelijk. De overheid is in deze optiek een soort neutrale onderneming tot wederzijds voordeel. Zij is een soort dienstverlener die is af te rekenen op haar prestaties. De overheid, de staat heeft geen eigen identiteit en geen eigen doelen. Zij moeten neutraal zijn, bemiddelen tussen belangen van mensen via parlementaire of wettelijke procedures en zeker geen moraal uitdragen.

Langzamerhand is wel duidelijk dat die opvatting tekort schiet. Hervreiding van welvaart blijkt niet lang houdbaar in een samenleving die niet verbonden is door een tamelijk sterk gevoel van gemeenschap. Rechtshandhaving die het alleen moet hebben van agenten en van officieren van justitie loopt zonder meer vast. Integratie zonder een zekere mate van vereenzelving met de rechtsstaat

en haar kernwaarden blijft steken in afstandelijkheid.

5.1 Rechtsstaat en levensbeschouwing

Bronnen van recht

Elke maatschappij vraagt op enige manier ook inzet en zelfs offers van mensen, een zekere discipline en een bepaalde manier van identificatie. Er is meer dan het individuele belang dat de overheid moet accommoderen. Er is immers ook het algemeen belang dat om gezamenlijke inzet vraagt: de ene keer om samen een dijk te bouwen tegen het risico van overstroming, de andere keer om vijanden van het lijf te houden en weer een andere keer om belangrijke voorzieningen als een toegankelijke zorg, een betaalbare AOW etc. gezamenlijk in stand te houden. Het dienen van het algemeen belang, het werken aan een schoon milieu, aan een solidaire samenleving voor de toekomst vraagt uiteindelijk om de inzet van iedereen. Via die inzet ontstaat er ook een gemeenschappelijke geschiedenis met concrete prestaties, met belangrijke leermomenten en met richtinggevende waarden voor de samenleving. Zo kwamen de dijken tot stand, zo werd Nederland ooit een vrijplaats voor andersdenkenden en een plek van tolerantie en godsdienstvrijheid. Via die inzet kwam liefdadigheid tot stand en later de verzorgingsstaat. Dat alles vergde inzet: niet alleen -en vaak zelfs niet in de eerste plaats- van de kant van de overheid, maar van mensen en hun instellingen.

Burgers en hun instellingen maken daarom deel uit van een rechtsstaat die een eigen identiteit heeft en die eigen waarden kent. Een identiteit die is vastgelegd in internationale verdragen en grondwetten. Een rechtsstaat die is geïnspireerd door de christelijke en humanistische cultuur en mede steunt op hun waarden. Een rechtsstaat die

zeker geen andere waardevolle inspiratiebronnen voor recht en publieke moraal uitsluit en eenkennig is, maar er integendeel wel bij vaart als er meer culturele inspiratiebronnen voor een rechtvaardige en vrije samenleving zijn.

Anderzijds gaat het wel om een rechtsstaat die een eigen gezicht heeft, die zich in regels, (grond)wetten en internationale verdragen heeft uitgekristalliseerd en geïnstitutionaliseerd. Een rechtsstaat daarom ook die niet zomaar elke willekeurige cultuuruitingen kan accepteren, bijvoorbeeld discriminatie, gedwongen uithuwelijking, polygamie of eerwraak.

De rechtsstaat kan niet zonder rechtsgemeenschap. Meedoen in onze samenleving vraagt om meer dan het bezit van een Nederlands paspoort. Meedoen is meer dan toevallig in ons land wonen. Deel uitmaken van onze rechtsstaat betekent de ruimte krijgen om een verbinding te maken tussen de diepste innerlijke motieven (waaronder de godsdienstige) en de waarden die in de regels en instituties van de rechtsstaat besloten liggen.

Indringende vragen

Rond die rechtsstaat leven ook de nodige zorgen. Zorgen over zijn verhouding tot religie en godsdienst. Die zorgen zijn gevoed door een destructieve (tak van de) politieke islam. De zorgen zitten hier en daar diep. In zekere zin staan Nederland en Europa zelfs voor de vraag welke weg gevolgd moet worden. Die van een afgedwongen laïcité, waarin de islam en andere godsdiensten geen kans krijgen om zich maatschappelijk en politiek te organiseren en te manifesteren? Of moet het Westen juist ruimte laten aan religieuze organisaties, ook om te werken aan verbindingen met de waarden die ten grondslag liggen aan democratie, rechtsstaat en vrijheidsrechten?

Het is een valse start te proberen een wereldreligie met duidelijke maatschappelijke en politieke pretenties te marginaliseren. Dat zou namelijk betekenen dat de staat ervan uitgaat dat moslims niet vanuit hun diepste inspiraties kunnen bijdragen aan het draagvlak voor onze democratie en rechtsstaat. Bovendien blokkeert dat de lopende modernisering van het moslimdenken over staat en maatschappij. Ook speelt er een eenkennige opvatting over de relatie tussen geloof, democratie en rechtsstaat mee.

Geloof en democratie

Wie ook maar een beetje bekend is met de geschiedenis van politieke ideeën weet dat waarden als vrijheid en gerechtigheid tot de diepste beginselen van het christendom behoren. Het Nieuwe Testament is doortrokken van de gedachte dat dwang en geloof nooit samen kunnen gaan. Vrijheid is een voorwaarde voor oprechtheid, terwijl dwang juist huichelarij in de hand werkt. Dat neemt niet weg dat kerk en staat veel te vaak voor de verleiding bezweken om hun macht (soms zwaar) te misbruiken. Maar telkens weer overwon uiteindelijk het grondbeginsel dat geloof en dwang niet samengaan: binnen de katholieke geloofsgemeenschap en vanuit het protestantisme.

Godsdienstvrijheid en vrijheid van meningsuiting zijn mede geïnspireerd door het christelijk geloof, later aangevuld door het humanisme (dat op zijn beurt ontsprongen corrigeerde en overigens belangrijke en betekenisvolle eigen accenten zette). Daarom is het kortzichtig, eenkennig en eigenlijk een vorm van culturele zelfverminking als seculiere denkers de waarden die ten grondslag liggen aan rechtsstaat en democratie voor zichzelf willen reserveren of soms zelfs suggereren dat godsdienst en vrijheid per se haaks op elkaar staan.

De geschiedenis van Europa respectievelijk Noord-Amerika biedt op cruciale momenten voorbeelden van het tegendeel. Het is daarom onnodig het draagvlak voor mensenrechten, voor vrijheid en onderling respect te versmallen tot een seculier humanisme.

Voor een verdere ontwikkeling van het politieke denken is die benadering bovendien vruchteloos. Niet de afscherming van de politiek voor levensbeschouwing maar juist de kritische verbinding tussen democratie, rechtsstaat en religieuze bronnen vormt de uitdaging van de 21ste eeuw.

Vermijden generalisaties

Het gaat niet aan om 'de' islam te identificeren met het extreme gedrag van enkelingen. Dat gebeurt maar al te snel als islamitische organisaties zonder enig onderscheid een verdacht makend stempel krijgen opgedrukt. De meerderheid van de immigranten in Nederland deelt de kernwaarden van onze rechtsstaat: vrijheid van meningsuiting, vrijheid van godsdienst, gelijkwaardigheid van seksen, democratie en het verbod op eigenrichting.

Het CDA zal pal blijven staan voor de rechten van culturen en religies om zichzelf te organiseren in het middenveld en in het onderwijs. Er is niets mis met dat systeem, zolang scherp in de gaten wordt gehouden waar grenzen liggen, bijvoorbeeld bij (de verheerlijking van) extremisme: ook als dat religieus gevoed en goed gepraat wordt. Streng en strikt dient te worden opgetreden tegen het extremisme zelf en tegen het aanmoedigen of ondersteunen daarvan, ook als die steun uit identiteitsgebonden organisaties of geloofsgemeenschappen komt.

De rechtsstaat heeft immers een eigen identiteit, neergelegd in grondwetten, internationale verdragen over mensenrechten etc. Een identiteit die niet alle

cultuuruitingen in zich kan opnemen of kan tolereren. De overheid is zelfs gehouden om de waarden van de democratische rechtsstaat -op een evenwichtige, verstandige, maar zo nodig indringende manier- hoog te houden.

Zo is van wezenlijk belang dat binnen onze rechtsgemeenschap de overtuiging breed en vooral expliciet leeft dat dwang en geloof en de daaruit voortvloeiende moraal nooit samen mogen gaan. Dat het afzweren van een geloof en zijn leefregels door echtgenote-, dochter- of zoonlief uiteindelijk altijd een zaak is van het persoonlijke geweten en van individuele keuzen. Dat man en vrouw gelijkwaardig zijn en ons land het niet tolereert als ouders hun kinderen uithuwelijken. Dat verheerlijking van geweld of het goed praten van een fatwa met daarin bedreigingen aan het adres van criticasters van godsdiensten niet getolereerd worden. De rechtsstaat stelt daarom ook grenzen aan de vrijheid van godsdienst, aan het recht van vereniging en vergadering en aan de vrijheid van onderwijs.

Duidelijkheid

De commissie wil dan ook dat het immigranten-in-spe van meet af aan duidelijk is dat immigreren een veeleisende aangelegenheid is. Immigreren is meer dan een paspoort ophalen of deelnemen aan een vrolijk ceremonieel bij het halen van de inburgeringscursus. Onze samenleving heeft veel te bieden: vrijheid, scholing, welvaart en veiligheid, maar die samenleving mag en moet daar ook het nodige voor terugvragen. Mensen die dat kunnen moeten bereid zijn ervoor te knokken om het eigen inkomen te verdienen, om hier met de Nederlandse taal uit de voeten te kunnen, om hun kinderen goed op te voeden, om deel te nemen aan de samenleving. Het is bovendien van belang van meet af aan inzicht te geven in de waarden die ten grondslag liggen aan onze vrijheid en democratie.

Dat dient al te beginnen bij de inburgering in het land van herkomst. Daar moet op voortgeborduurd worden bij het onderwijs dat in ons land genoten wordt en moet deel uitmaken van het curriculum van scholen voor basis- en voortgezet onderwijs. In een vak(onderdeel) als burgerschap moeten de leermomenten uit onze geschiedenis en de waarden van de rechtsstaat aan de orde komen. Scholen die in strijd met deze waarden onderwijs geven, komen niet voor bekostiging in aanmerking.

5.2 Nieuw draagvlak

Met dit alles wil de commissie werken aan een breed draagvlak voor democratie en rechtsstaat. Zo'n draagvlak is nodig. Zonder burgerschap komt de overheid immers zelf droog te staan, zelfs bij het realiseren van kerntaken zoals het bieden van veiligheid. Zonder maatschappelijk draagvlak, zonder inzet en fatsoen van burgers –allochtoon en autochtoon– treedt een sluipend proces van verharding, wantrouwen en onherbergzaamheid op. De rechtsstaat is meer dan setje regels. Zonder een gemeenschap rond het recht zal het niet gaan. Op dit front is nog het nodige te doen, te meer ook omdat kernwaarden van de rechtsstaat weliswaar in de regel wel met de mond worden beleden, maar ondertussen het normoverschrijdend en hufterig gedrag de afgelopen drie decennia fors toenamen (gewelddiscriminatie). Inmiddels tekent zich gelukkig een kentering af.

Constructieve krachten

Want ook hier geldt weer dat onze samenleving zich er gelukkig mee kan prijzen dat gaandeweg het fatsoen en basale leefregels weer terrein terugwinnen in de openbare ruimte. Woningbouwcorporaties nemen modern opbouwwerk voor hun rekening. Huurders die herrie maken en trammelant veroorzaken, spreken zij aan en zij nemen maatregelen als onverlaten

waarschuwingen aan de laars lappen. Zij geven bewoners meer zeggenschap over hun woning en de buurt, en ook dat werkt. Dat zijn prima ontwikkelingen: zij doorbreken gaandeweg het cynisme in buurten, waardoor er weer constructieve krachten vrijkomen. Meer en meer scholen pakken pesten aan. Zij tolereren geen bedreigingen meer van ouders of leerlingen, stellen leefregels op en maken afspraken met het Openbaar Ministerie zodat brancieshoppers die over de schreef gaan, weten dat het bij een volgend politiecontact of bij een volgend incident op school menens is. Zo ontstaat gaandeweg weer een moraal van de samenleving. Leefbaarheid, een sterk verbeterd veiligheidsgevoel en minder criminaliteit komen zo weer binnen handbereik. Er is nog wel een hele weg te gaan, maar de aanzetten tot verbetering zijn er.

Ook het taboe over bindingen, over de betekenis van gezin, familie en de buurt is gaandeweg verdwenen. Voor onze samenleving is het belangrijk dat de opgaande lijn wordt vastgehouden. Dat kan door deze onderstroom in de samenleving verder te versterken en de creatieve en betrokken krachten in de samenleving steun in de rug te geven.

Een recent Amerikaans onderzoek liet zien dat tieners die minder dan twee keer per week samen met hun ouders aten 50 procent meer kans hadden op drugsgebruik dan tieners die minstens vijf keer per week met hun ouders aten. Dit toont nog eens aan wat elke ouder op zijn minst intuïtief weet: aandacht en tijd, gezamenlijke momenten van rust en ontspanning zijn van belang voor de opvoeding van kinderen en voor de kwaliteit van de samenleving.

Gezin

Steun bij problemen

Als het ouders minder goed of zelfs niet lukt om hun kinderen behoorlijk op te voeden moeten we daar in de toekomst wat de commissie betreft ook veel eerder 'bij zijn' dan nu het geval is. Nederland kent een uitstekend netwerk van voorzieningen en professionals die kinderen in feite al voor hun geboorte begeleiden. Ook hier geldt dat er veel kennis is die echter niet systematisch bij elkaar gebracht en ingezet worden. Ook hier geldt dat we integraal moeten denken: systemen voor vroegsignalering, die alle beschikbare informatie over een kind bij elkaar (kunnen) brengen zijn nodig, maar ze zullen niet helpen als er geen snelle en duidelijke reactie is op die signalen. Hoe eerder die reacties komen, hoe minder groot het risico voor de toekomst. Laagdrempelige voorzieningen in de eerste levensfase, zoals gezinscoaches, moeten structureel beschikbaar zijn via de basisvoorzieningen. Ouders die gaan scheiden moeten, bij conflicten, begeleid kunnen worden: vooral ook in het belang van hun kinderen. Scholen moeten een beroep kunnen doen op expertise uit de jeugdgezondheidszorg en jeugdzorg als kinderen (of hun ouders) dat nodig hebben. Waarbij vooral snelheid van belang zal zijn: we moeten niet denken in reactietijden van weken, laat staan van maanden.

Ingrijpen

Die reactiesnelheid is des te belangrijker naar mate de problemen ernstiger zijn. Feit is dat een (kleine) groep van ouders ontoegankelijk is voor iedere vorm van steun. Dat kan liggen aan onwetendheid, maar ook aan grove nalatigheid, er zijn kinderen die worden verwaarloosd of mishandeld. Beschadiging van het weerloze mag een beschaafde samenleving niet over haar kant laten gaan. Bij vrome woorden mag de politiek het zeker als het om kinderen gaat niet laten.

Geconstateerd kan worden dat ons land afgelopen jaren veiliger is geworden.

De huidige 'Gordiaanse' kluwen van met elkaar vervlochten en elkaar toch vaak passerende en tegenwerkende instellingen moet daarom ontward worden, onder meer door een centrale informatiepositie in een gemeente te creëren, door één wethouder bevoegd te maken voor het jeugdbeleid en op landelijk niveau een minister van gezins- en jeugdzaken in het leven te roepen.

Middenveld

De al eerder besproken herwaardering van de instituties op het middenveld is van belang om normoverschrijding tegen te gaan. Zij dragen normen en beschavingsregels over. Die overdracht (respect voor anderen, eerlijkheid, behulpzaam-

heid) is te lang in de hoek van sufheid gezet. Dat beïnvloedde ook het overheidsbeleid. Zij verwaarloosde de morele dimensie van instellingen zoals scholen, jeugdhulpverleningsinstellingen, sportverenigingen. Bij de bekostiging, het toezicht en de regelgeving legde de overheid het zwaartepunt op meetbare prestaties. Zaken als het schoolklimaat, de veiligheid op het plein, de ondersteuning van kinderen die in de knel kwamen door pesten, of net even een extra zetje nodig hadden om weer mee te kunnen; al die meer kwalitatieve punten kwamen te weinig in het vizier. Daar is gaandeweg gelukkig weer ruimte en aandacht voor gekomen, zoals bijvoorbeeld sportverenigingen meer letten op

alcoholconsumptie, fysiek geweld tegen spelers en toeschouwers en openbaarvervoersbedrijven alerter zijn op overlast, zwartrijden etc. Het komt erop aan om deze activiteiten van instellingen niet weg te duwen via regels, bekostigingstechnieken (outputsturing) en een te enghartig toezicht.

Grenzen

De overheid kan daarbij een belangrijke rol vervullen. Hierboven is al gewezen op de rol van het lokale bestuur, op de mogelijkheid om te stimuleren, breed inzicht te geven in goede resultaten etc. Van niet minder belang is dat politie en justitie nauw samenwerken met instituties. Bij geweld tegen leerkrachten

bijvoorbeeld moeten zij snel ter plekke zijn en lik op stuk geven. Interessant is ook de mogelijkheid om onduelbaar gedrag van reizigers of van bijvoorbeeld scholieren tegen te gaan via een intensieve samenwerking met het Openbaar Ministerie. Op ‘kleine’ strafbare vergrijpen volgt nu vaak een taakstraf met een pedagogisch doel (helpen in een bejaardenhuis, schoonmaken van de graffiti). Het Openbaar Ministerie zou in het verlengde daarvan, bij lichte strafbare feiten, ook voorwaardelijk kunnen seponeren met als voorwaarde dat er niet meer geïntimideerd wordt, dat er niet meer gepest wordt, dat schoolregels worden opgevolgd etc. Zo kunnen overheid en maatschappelijke instellingen elkaar versterken en de spiraal van gedogen, cynisme, het wegvallen van interne sociale controle, waardoor verloedering om zich heen kan grijpen doorbreken en in een positieve spiraal ombuigen. Dat vergt samenwerking en coöperatie. Niets helpt bij het bestrijden van verkokering zo effectief als gezamenlijke betrokkenheid op de samenleving. Opnieuw ligt daar de sleutel tot resultaat.

5.3 Veiligheid

Bij dat alles is het wel van belang –ook hier- dat de overheid zelf haar kerntaken serieus neemt. Als de overheid er een potje van maakt, aangiftes niet serieus neemt, schurken vanwege een gebrek aan cellen laat lopen, dan zakt de moed bij de welwillende burger al snel in de schoenen.

Geconstateerd kan worden dat ons land de afgelopen jaren veiliger is geworden. De criminaliteitsstatistieken laten nu een daling zien. Incidenten trekken nog wel steeds de aandacht -en dat mogen ze ook doen- maar daar staat tegenover dat er heel veel is gebeurd. Taboes zijn doorbroken. Twee en soms meer mensen zitten nu in één cel. Huisarrest wordt

een hoofdstraf. Het cellentekort is daarmee goeddeels verleden tijd. Dat is niet niks. Criminelen die het ene delict na het andere plegen, krijgen het nu sneller en effectiever aan de stok met politie en justitie. De te softe aanpak is verdwenen. De tijd van bagatelliseren en goedpraten is voorbij. Dat is een behoorlijke opluchting voor de bevolking, want die begrijpt er niets van als allerlei spitsvondige juridische kwesties over tafel gaan om te verklaren waarom heenzendingen nodig waren, waarom een celstraf maar voor de helft of tweederde van de tijd werd uitgezeten en boeven al weer snel vrij rondliepen. Veelplegers krijgen inmiddels te maken met een hardere aanpak.

Het is van belang deze lijnen naar de toekomst door te zetten. De rechtsstaat vraagt om een heldere en sterke overheid, die het vertrouwen geeft dat gezamenlijke inzet ook echt loont.

Handhaafbaarheid

Daarbij blijft het van belang dat de overheid kritisch blijft op de regelgeving. De enorme hoeveelheid regels maakt toezicht op de naleving daarvan bijna onmogelijk. Dat leidt meer of minder bewust tot een gedoogbeleid, dat uiteindelijk het gezag van regels, van toezichthouders en de overheid aantast. Het scheidt ook onduidelijkheid en moedigt niet aan tot regelvolgend gedrag. Het moet mogelijk zijn om daarin te saneren en om meer aan mensen zelf over te laten. Dat kan ook door bewoners zelf in staat te stellen activiteiten te ontplooien in het kader van veiligheid en leefbaarheid. Hierboven kwam dat al aan de orde. Gemeenten kunnen dat financieel ondersteunen.

Modernisering

Moderne informatiesystemen en verbeterde samenwerking tussen jeugdinstituten, scholen en woningbouwcorporaties bieden de basis voor

een dadergerichte aanpak. Centraal daarbij staat de vraag wat er moet gebeuren om te voorkomen dat iemand opnieuw in de fout gaat. Veiligheidshuizen waarin alle instellingen die met veiligheid te maken hebben, vertegenwoordigd zijn om een coherent lokaal veiligheidsbeleid vorm te geven, kunnen daarbij helpen. Met het bundelen van informatie over personen en het samenballen van de kracht van instanties is nog veel winst te behalen, met name ook in de preventieve sfeer.

Bij de opsporing en vervolging dienen politie en justitie adequaat gebruik te kunnen maken van moderne technische ontwikkelingen. Het gebruik van slimme camera's bij massale bijeenkomsten en de mobiele communicatie met burgers maken het mogelijk snel over informatie te beschikken (sms-berichten, foto's en video-opnamen) en informatie uit te wisselen (bijvoorbeeld bij rampen).

Een dadergerichte aanpak is niet alleen van belang bij de preventie. Ook als er gestraft wordt, kan maatwerk voor verschillende categorieën gedetineerden, zinvol zijn, ook met het oog op de terugkeer in de samenleving. Vervroegde invrijheidsstelling mag geen regel meer zijn, maar kan –binnen marges- wel zinvol zijn als gedetineerden zich daadwerkelijk inspannen om diploma's te halen, om zich voor te bereiden op een normaal burgerlijk leven, om af te kicken van drugs en/of alcohol. In andere landen zijn daarmee soms goede resultaten geboekt. Als daarmee herhalingsdelicten zijn te voorkomen, bevordert dat de veiligheid in de samenleving.

VI Uitdaging: de verbindende democratie

De commissie is warm voorstander van aan representatieve democratie. Via de volksvertegenwoordigers presenteert een volk zich, krijgt het gezicht en raakt het als het ware met zichzelf in gesprek over zijn waarden, over de toekomst, over de rol van de politiek. Daarom zijn het openbare debat, de openbare verantwoording, het gesprek en het gezamenlijk concluderen en beslissen zo belangrijk. Beslissingen die na het openbare debat worden genomen en waarover representanten verantwoording afleggen, zijn meer dan de optelsom van stemverhoudingen. De openbaarheid dwingt ertoe motieven inzichtelijk te maken en keuzen beargumenteerd te verantwoorden. Het dwingt tot het afstand nemen tot het naakte eigen- of groepsbelang. Alleen wie (zijn of haar visie) op het algemeen belang tot uitgangspunt neemt, is geloofwaardig in het openbare debat. Dat disciplineert. Zelfs vertegenwoordigers van de meerderheid moeten daarmee afstand kunnen nemen van het meerderheidsbelang. Zij moeten refereren aan uitgangspunten en beginselen.

6.1 Vertegenwoordiging

In die debatten moet het electoraat zich vertegenwoordigd weten. Zijn opvattingen en overtuigingen moeten er in doorklinken. In de wilsvorming die zich daar aftekent, moet hij of zij zich herkennen en hij of zij erin meegenomen kunnen worden. Dat vraagt veel van volksvertegenwoordigers en politici. Zij moeten in staat zijn zorgen en opvattingen van burgers te vertalen naar een politiek niveau en die scherp te vertolken. Zij moeten in staat zijn deze in perspectief te plaatsen en er antwoorden op te geven.

Administratief bestuur

Voor een groot deel is dat proces de afgelopen decennia gestagneerd. Dat is ongetwijfeld sluipend gegaan, maar de

kloof is er daarom niet minder om. Vanaf zeker de jaren tachtig leek er op hoofdlijnen de nodige consensus te bestaan in samenleving en politiek. Verschillen van inzicht waren er in meer of minder mate over de verdeling van de welvaart, de omvang van de sociale zekerheid en de mate waarin de overheid moet treden in de verantwoordelijkheid van mensen en instellingen. Maar zelfs over de richting was men het wel eens; er moet gedereguleerd worden. Discussies waren er over meer of minder marktwerking, meer of minder overheidssturing, meer of minder (de)nivellering. Ook deze discussies hadden vaak een hoog technisch gehalte. Zij waren voer voor planbureaus en economische faculteiten. In zekere zin ging het om –niet altijd onbelangrijke- discussies die pasten bij de luxe van een stabiele, geordende, redelijk welvarende wereld. Een wereld waarin politiek bedrijven -gegeven de hoge graad aan consensus en de stabiliteit van de compromissen die allengs werden gevonden- vooral het karakter kon

aannemen van besturen en administreren. Die stabiliteit is terug te zien in de kracht van de instituties: de instellingen van het openbaar bestuur zijn qua menskracht en geld gaandeweg veel beter toegerust dan parlement en politieke partijen. Voor de adviesorganen en de academische ondersteuning van het openbaar bestuur geldt hetzelfde. Zelfs de salarissen weerspiegelen deze stand van zaken.

Toeschouwersdemocratie

Binnen deze goed geordende samenleving zijn beheersings- en verdelingsvraagstukken de politieke agenda gaan bepalen. Dat is terug te zien in een routineuze agenda van doorrekeningen. Politici krijgen veel afwegingen panklaar voorgelegd met (semi-) wetenschappelijk onderbouwde scenario's rond budgettaire effecten, inkomens- en arbeidsmarkteffecten, met het laatste decennium in toenemende mate ook milieueffecten. (Te) gechargeerd gezegd: de politiek kwam zo in de sfeer van de

Direct contact tussen herkenbare politici en burgers is essentieel in een representatieve democratie.

techniek. Politieke spanningen spitsten zich vervolgens vooral toe op personele verhoudingen, op persoonlijke fouten, op ruzies in coalities etc. De toeschouwersdemocratie werd geboren.

Laatste restanten

Om de –meestal vier- jaar ging de politiek vervolgens naar de kiezer om te pogen het mandaat te verlengen. Wie kon bogen op goede economische groeicijfers, op stabiliteit in het kabinet, op goede relaties met de sociale partners gooide hoge ogen. De politici leken naar de kiezer te kunnen zoals de manager naar zijn aandeelhoudersvergadering: met een goede boekhouding, de juiste uitstraling en goede winstvooruitzichten. Machten en tegenmachten leken in politieke zin verdwenen. Oppositievoeren kreeg zo al snel het karakter van vooral wachten op beheersfouten van en incidenten rond een minister of een kabinet.

Nederland en Europa leken min of meer ‘af’. De politiek kon bij wijze van spreken in formules worden gegoten. Laatste restanten van morele debatten tekenden zich nog af rond de biotechnologie. Voor wat betreft het thema duurzaamheid was het wachten op interessante technologische doorbraken.

6.2 Vertrouwensbreuk

Toch was er een sluimerende onvrede: over verloedering van de publieke ruimte, over de onveiligheid en de cultuur van gedogen, over het gebrek aan integratie, over de omvang van de immigratie, over tekorten aan leraren en verpleegkundigen, over wachtlijsten, lesuitval, files en opstoppingen. Deze zaken bleven natuurlijk niet onopgemerkt, maar de aanpak was toch vaak meer van hetzelfde, gestileerd door planning en controlcycli en vaak gedomineerd door een deken van politieke correctheid.

Nieuwe vragen

Anno 2005 is het beeld dan ook onherkenbaar veranderd. Aan het begin van het millennium kregen samenleving en politiek te maken met een agenda die om meer vraagt dan professioneel beheer en bestuur. Er bleek weer behoefte aan politieke visie, aan moed, aan gezaghebbend leiderschap en moreel richtinggevende antwoorden.

Een nieuwe en indringende agenda diende zich aan. Een aantal van de thema’s passeerde al de revue: hoe waarborgen we de solidariteit tussen ouderen en jongeren? Hoe gaan we om met de relatie islam en rechtsstaat? Hoe krijgt duurzaamheid een plek in onze economie? Wat doen we aan de dreigende energiecrisis en de exploderende olieprijs? Hoe verlossen we het maatschappelijk middenveld van een bureaucratische managementcultuur? Hoe geven we invulling aan een nieuw patriotisme rond rechtsstaat en democratie? Hoe houden we voorzieningen op langere termijn betaalbaar en wat vergt dat aan arbeidsethos in de samenleving? Wat is de impact van nieuw opkomende economieën als China en India, van Oostbloklanden die onverhoeds een stelsel van inkomstenbelasting invoeren van niet meer dan 19%? Zijn voorzieningen nog houdbaar in het geweld van de mondiale competities? Wat doen we aan de gezins- en volgmigratie als dat tot spanningen in wijken leidt, tot kinderen zonder ouders en tot segregatie? Mogen steden weigeren nog langer bijstandsgerechtigden te huisvesten? Mogen scholen worden gecontroleerd op de mate waarin zij de waarden van de rechtsstaat uitdragen? Staat dat niet op gespannen voet met de vrijheid van godsdienst en onderwijs? Hoe gaan we om met het verschijnsel van politieke moorden, bedreigingen en extremisme? Waar moet de overheid haar legitimiteit aan ontlenen? Is die gebaseerd op economische groei, meer welvaart en meer

vrije tijd, of reikt die verder? Mag de overheid offers vragen in termen van geld en arbeidsethos om voorzieningen overeind te houden of stuit dat op een muur van verworven rechten?

Politieke vragen

Dit soort vragen is niet te beantwoorden met de modellen van een Centraal Planbureau (CPB) of Sociaal en Cultureel Planbureau (SCP). Het zijn stuk voor stuk ingewikkelde, waardengeladen en daarmee politieke in plaats van bestuurlijke vragen. Dit soort politieke kwesties vraagt om –zo simpel is het in wezen- politieke instituties die het vermogen hebben om maatschappelijke thema’s tijdig te signaleren, te agenderen, van (morele en instrumentele) antwoorden te voorzien en deze om te zetten in beleid. Dit alles uiteraard wel binnen de principiële grenzen van de staatsmacht. De overheid is er immers niet voor elk maatschappelijk vraagstuk. Zij heeft een eigen domein met daarbij passende competenties.

6.3 Overtuigende politiek

Vanwege een te grote inkapseling van parlement, politici, politieke partijen en politieke toppen in departementen in bestuurlijk-technische vragen heeft het te lang ontbroken aan een waardevolle en overtuigende politiek. Dat veroorzaakt in perioden van veel maatschappelijke veranderingen onzekerheid en een gebrek aan houvast bij de bevolking. Een onzekerheid die kan omslaan in cynisme en in een vertrouwenscrisis. Zeker als kiezers meer welvaart, vrije tijd en meer keuzevrijheid min of meer vanzelfsprekend zijn gaan vinden en de overheid daarvoor verantwoordelijk wordt gesteld.

Verwarring vraagt van de politiek dat zij duidelijk maakt waarop zij is aan te spreken. Het vraagt om een politiek die duidelijke antwoorden geeft op maatschappelijke vragen en die actief werkt

aan een breed draagvlak. Democratie leeft bij de gratie van openbare afwegingen, van debat en overreding. Een goede wisselwerking met de bevolking is nodig om zicht te krijgen op wat mensen beweegt, om gezamenlijk de maatschappelijke vraagstukken van nu en van de toekomst te verkennen en om voorgenoemen beleid een kans van slagen te geven.

Versterkingen

Daarom wil de commissie een serie maatregelen die de positie van de representatieve organen versterken. Dat begint bij de politieke partijen zelf, die immers bij uitstek de middenveldorganisaties van bewuste burgers zijn. Zij moeten in feite kunnen terugvallen op een toereikende kennis en know how. Ministeries kunnen immers ook steunen op ‘apparaten’ als bijvoorbeeld het CPB, het SCP en de Wetenschappelijke Raad voor het Regeringsbeleid (WRR)

Op het niveau van de volksvertegenwoordiging geldt hetzelfde: er is behoefte aan betere ondersteuning van de fracties in de Tweede Kamer. Zij moeten eigen onderzoek kunnen doen of inhuren. Anderzijds moeten echter maatregelen genomen worden om detaillisme te voorkomen en het communicatieve vermogen van volksvertegenwoordigers te versterken.

Ook is het zinvol om de politieke aansturing van departementen te verstevigen. Een kabinet zou een aantal kernthema’s moeten selecteren en daarvoor één minister of staatssecretaris verantwoordelijk moeten maken. Deze kan dan departementsoverschrijdend sturen en richting geven. Het transitiebeleid rond schoon rijden of –breder- rond schone energie zou zo’n topprioriteit kunnen zijn. Datzelfde geldt voor het herijken van het toezicht op en de verantwoordingsstructuur rond maatschappelijke organisaties en voor de verantwoordingsstructuur in het jeugdbeleid.

Om bureaucratiesingering en regelverdichting tegen te gaan, hecht de commissie aan een hoogwaardig openbaar bestuur. Met deskundige ambtelijke toppen en ambtenaren, die beseffen dat zij in dienst staan van samenleving en politiek. Tegelijkertijd is het van belang om de ingezette ontbureaucratiesingering door te zetten. Dat betekent dat er een verschuiving nodig is van beleidsmakers en controleurs naar de instellingen die het feitelijke werk in het onderwijs, de jeugdhulpverlening, de zorg etc. doen. Daarom wil de commissie het aantal ambtenaren substantieel verminderen en wil het regels systematisch doorlichten op waarde en nut voor de samenleving.

Leiding

Voor de commissie is bij staatkundige vernieuwing de inhoud leidend voor de vorm. Alleen langs inhoudelijke weg is het gezag van de overheid en de politiek te herwinnen: niet door beslissingen uit te besteden aan burgers en zelf de verantwoordelijkheid te ontwijken (zoals bij het consultatief referendum, dat de facto natuurlijk bindend is voor het parlement); niet door het parlement en raden bijwaggen te laten worden van rechtstreeks gekozen bestuurders, maar door de politieke inhoud en verdieping voorop te stellen en vandaar uit vernieuwingsvoorstellen te doen en te beproeven. Uiteindelijk zijn een gebrek aan representatie, aan het kunnen invoelen wat burgers expliciet of intuïtief (en kiezers hebben een vrijwel feilloze intuïtie) bezighoudt en gebrek aan visie kritische factoren bij vervreemding tussen politiek en bevolking. Voor zover die vervreemding zich voordoet, mag iedereen overigens blij zijn met een krachtige en stabiele uitvoerende macht.

Democratie vraagt om interactie

De commissie is niet op voorhand tegen het integreren van elementen van een directe democratie, zoals de gekozen burgemeester in een representatieve

democratie. Maar van dit soort ‘bestuurlijke aanpassingen’ wordt niet het heil verwacht als het gaat om de noodzakelijke aanpassingen in het politieke bestel. Vaker kiezen is niet hetzelfde als meer democratie. De voorzichtigheid van de commissie is bovendien ingegeven door het besef dat het heel moeilijk is om zomaar elementen van een presidentieel stelsel in te vlechten in ons parlementair stelsel. Immers bij de keuze voor – bijvoorbeeld- een rechtstreeks gekozen minister-president kan niet voorbij worden gegaan aan de geheel andere rolverdeling die dan tussen parlement en regering zal (moeten) ontstaan. In feite is de keuze er één tussen twee zeer verschillende stelsels en is het vrijwel ondoenlijk te werken aan een mix van beide. Een parlementair stelsel heeft als belangrijke kenmerken dat het ruimte biedt aan diversiteit (meerpartijstelsel), dat de vertrouwensregel de belangrijke positie van het parlement waarborgt en dat de politieke kleur van (de meerderheid in) het parlement en van de regering overeenstemt, waardoor patstellingen worden vermeden.

Bovendien is de ontwikkeling naar een ‘personendemocratie’ in plaats van partijdemocratie volgens de commissie geen juiste. Die kan zomaar leiden tot een versteviging van een toeschouwersdemocratie, een snellere cyclus van ‘poppetjesmoetheid’ en tot het marginaliseren van het parlement. Het verleden heeft laten zien dat een bestel met verzwakte parlementen veel vatbaarder is voor populisme en wat wel genoemd wordt onvrije democratieën (illiberal democracies) met bestuurders die hun toch min of meer toevallige populariteit gebruiken om hun zin door te zetten. Zo’n bestel wil de commissie in elk geval niet.

VII *Vertrouwen in mensen*

In de voorgaande hoofdstukken zijn vijf strategische thema's voor de toekomst besproken. Elk thema heeft ook raakvlakken met de andere vier en met tal van andere beleidsterreinen. Ter afsluiting is het daarom belangrijk kort samen te vatten wat voor het CDA de belangrijke groene draden zijn in dit rapport.

Persoonlijke verantwoordelijkheid
Ten eerste is dat het gegeven dat mensen aangesproken (moeten) worden op hun persoonlijke verantwoordelijkheid. Goed handelen heeft alleen maar betekenis omdat je de vrijheid hebt om dat niet te doen, om de 'keus voor het kwade' te maken. Mensen kunnen zich daarbij niet verschuilen achter het lidmaatschap van een groep, het aanhangen van een religie of het uitoefenen van een functie. Daarom wil de commissie de samenleving zo inrichten dat mensen op alle niveaus ook echt op die verantwoordelijkheid worden aangesproken. Bij het kiezen voor energieverbruik, het gebruik maken van sociale zekerheid, hun betrokkenheid in de buurt. Maar ook bij het besturen van een maatschappelijke onderneming en bij het uitoefenen van een publieke functie.

Waarden en normen

Het aanspreken van mensen op verantwoordelijkheid kan niet zonder een fundament van waarden en normen die door een samenleving als geheel worden onderschreven. Dat heeft niets te maken met 'moralisme' of met regelzucht. Er is wat de commissie betreft niets relatiefs aan de waarden van eerlijkheid, trouw, naastenliefde, respect en verantwoordingszin; waarden die het fundament vormen van onze samenleving. Deze gedeelde waarden leiden tot normen voor de manier waarop mensen met elkaar om (zouden moeten) gaan, zoals rentmeesterschap en solidariteit.

Rentmeesterschap

Het uitgangspunt c.q. kernbegrip rentmeesterschap staat voor het gegeven dat wij het 'beheer' van deze wereld duurzaam moeten voeren en zeker niet alleen maar voor onszelf. Ons eigen bestaan op deze aarde is tijdelijk, wij nemen het beheer over van de mensen voor ons en geven het door aan de mensen na ons. Dat legt ons ook de verplichting op om niet kortzichtig om te springen met natuurlijke hulpbronnen. Dat betekent dat wij de volgende generaties niet mogen opzadelen met de gevolgen van onze leefwijze.

Gezin en generatie

Daaruit volgt als het ware logisch een ander fundamenteel thema voort: generaties, familie en gezin. Om met dat laatste te beginnen, de commissie aarzelt niet om het gezin nog steeds een hoeksteen van de samenleving te noemen, omdat daarin als het ware op microniveau exact gebeurt wat voor de hele samenleving zou moeten gebeuren. In de sterke fasen van hun leven nemen mannen en vrouwen de verantwoordelijkheid op zich voor kinderen – en vaak ook voor hun eigen ouders, als dat nodig is. Met gezinsbeleid en levensloopbeleid, met voorzieningen in de vorm van opvang en sociale zekerheid wil de commissie deze investering in de volgende generaties krachtig blijven steunen. De overdracht in gezinnen en tussen families staat voor de organische solidariteit, die het sociale fundament is van elke samenleving.

Schild voor de zwakken

Daarnaast is er natuurlijk de georganiseerde solidariteit, de noodzaak om de maatschappelijke welvaart te spreiden en een schild voor de zwakkeren te bieden. Voor de commissie is de invulling van dit thema nauw verbonden met het denken in termen van rentmeesterschap en generaties: het is bepaald niet sociaal om ondersteuning zonder perspectief te

bieden, om mensen die om wat voor reden dan ook tijdelijk of structureel niet mee kunnen komen in de samenleving met uitkeringen – hoe hoog ook - terzijde te schuiven. Dat betekent dat een activerend beleid wordt gevoerd in de sociale zekerheid, maar ook dat spreiding van groepen met problemen in wijken wordt doorgevoerd, dat kinderen veel eerder dan nu het geval is worden begeleid bij achterstanden. Naast deze solidariteit op microniveau is er natuurlijk ook solidariteit op macroniveau, in een houdbaar sociaal stelsel, en internationaal op terreinen als milieu en ontwikkelingssamenwerking.

Middenveld

Tussen de organische 'primaire' structuur van gezin en generatie enerzijds en de op centraal maatschappelijk niveau geregelde zaken anderzijds ligt het middenveld, dat in de afgelopen jaren als het ware op twee sporen is gaan 'draaien' en, een particulier en een professioneel segment kent. Een van de groene draden die in de toekomst veel nadruk zal moeten krijgen wat de commissie betreft is dan ook het werken aan nieuwe mogelijkheden, meer ruimte en nieuwe verbindingen op dat middenveld. Het potentieel op deze beide middenvelden moet worden ontketend door een scala van maatregelen, zoals het toekennen van middelen aan bewoners van buurten, het bieden van ruimte aan professionals in hun eigen instellingen en het 'openen' van maatschappelijke ondernemingen voor hun cliënten. Uiteindelijk is het immers het middenveld dat de basis biedt voor de sociale cohesie van een samenleving, de basis voor de leefbaarheid en veiligheid van woonomgevingen.

Dienend besturen

Om deze noodzakelijke ontketening tot stand te brengen is ook een fundamentele kanteling nodig in de richting van het dienend bestuur. Waar het om gaat

is dat lokale, regionale en landelijke overheden zich goed realiseren wat hun kerntaken zijn. Zoals bij het bieden van de garanties die in de rechtsstaat nodig zijn om de veiligheid van mensen te garanderen en het al eerder genoemde fungeren als schild voor de zwakken. Deze taken moeten echter worden uitgevoerd in het bewustzijn dat de overheid geen 'service-instituut' is met burgers als klanten. Het faciliteren van de samenwerkingsverbanden van mensen zelf is totaal wat anders dan het van boven af ontwerpen van een samenlevingsstructuur en het vervolgens laten 'uitvoeren' van de taken daarin. De overheid moet wat de commissie betreft ophouden te denken in termen van subsidiëren en gaan denken in termen van subsidiariteit: het klassieke begrip waarmee het CDA wil aangeven dat de verantwoordelijkheid daar moet liggen waar hij thuishoort, zo dicht mogelijk bij mensen zelf. Om de omslag naar een dienend bestuur te kunnen maken, moeten wat de commissie betreft gemeenten meer mogelijkheden voor eigen beleid krijgen en moeten bestuurders en politici worden geselecteerd op hun vermogen om met burgers en hun organisaties samen te kunnen werken. De politieke partij, als de middenveldorganisatie voor burgers op bestuurlijk terrein bij uitstek, moet een sterkere positie krijgen.

Samenwerking

Als we deze punten op een rij zetten, dan zien we dat er een belangrijke verbindende schakel is. De commissie denkt in termen van mensen in relatie tot elkaar. Een belangrijk element in die visie is de overtuiging dat samenwerking net zo goed een drijvende kracht is als concurrentie. Als mensen niet hun eigen belang centraal stellen, maar het belang van de ander onderkennen, respecteren en daar in hun handelen rekening mee houden, dan kan het resultaat vele malen beter zijn dan het resultaat van competitie.

Vrijheid en verantwoordelijkheid

Maar in de praktijk heeft elke kracht, zowel van samenwerking als concurrentie, eigen voordelen en eigen nadelen. In het gezin bijvoorbeeld is concurrentie tussen de gezinsleden met totaal ongelijke eigenschappen en startposities destructief, in een onderneming kan het heel constructief werken. Voor de commissie zijn samenwerking en concurrentie dus geen tegenpolen, maar elkaar aanvullende activiteiten. Net zoals individu en samenleving niet tegenover elkaar staan, maar in elkaar besloten liggen, zijn vrijheid en verantwoordelijkheid onlosmakelijk met elkaar verbonden.

Niet gedeeld maar gespreid

Deze visie houdt echter – om de hand tenslotte in eigen boezem te steken – ook een bepaald risico in. Het risico dat je niet kiest voor vrijheid of verantwoordelijkheid in bepaalde situaties. Of dat je in het midden laat wie nu precies waar voor verantwoordelijk is, omdat je 'samen verantwoordelijk' bent. Gezamenlijke verantwoordelijkheid is echter in feite geen verantwoordelijkheid, zoals gespreide verantwoordelijkheid dat wel is. Als, om een voorbeeld te noemen, op het terrein van het milieu de partijen elkaar voortdurend de bal toespelen en zelf pas in beweging willen komen als de ander dat heeft gedaan, is er geen sprake van echte samenwerking en het echt nemen van verantwoordelijkheid.

Overgangssituatie

En op dat soort momenten heeft de overheid wel degelijk een bijzondere eigen verantwoordelijkheid te nemen. De geschetste hoofdlijnen van de strategie in dit rapport zullen ook op een aantal onderdelen 'stevige besluiten' vereisen. Het gaat om fundamentele ingrepen in het functioneren van de overheid zelf, in de financieringsstromen van vele instellingen, in de systematiek van de sociale zekerheid. Die ingrepen zullen, net zoals de ingrepen in de afgelopen jaren, tot

lastige overgangssituaties leiden. En dus behoorlijk wat weerstand oproepen bij groepen die zich in hun belangen geschaad achten.

Staan voor gemaakte keuzes

Daar kunnen we niet omheen en daar willen we niet omheen. Politiek gaat om het maken van keuzes en de commissie maakt die keuzes. Bijvoorbeeld de zeer expliciete keuze om de volgende generaties niet op te zadelen met onbetaalbare rekeningen voor sociale verzekeringen en pensioenen. De omschakeling van een sociaal stelsel dat is gericht op het verlenen van 'nazorg' als er iets mis gaat in je levensloop naar een stelsel dat van mensen zelf vraagt om 'voorzorg' te nemen, is ook zo'n voorbeeld. Net als het voornemen om alle zaken die met publieke middelen worden bekostigd ook door het publiek zelf – dan wel door hun organisaties - langs de meetlat te laten leggen.

Gerechtigheid

In al deze gevallen gaat het om het vinden van de goede balans tussen vrijheid en verantwoordelijkheid, tussen recht en plicht. Om die balans te vinden voor een hele samenleving, is een gemeenschappelijk kader nodig, een gedeeld stelsel van waarden en normen, dat de regels van de samenleving zinnig geeft, ze consistent maakt en ze ook kan legitimeren.

De politiek en het bestuur kunnen niet om deze waarden en normen heen. Net zomin als vissen zonder water kunnen. Waarden en normen vormen als het ware de impliciete ruggengraat van elk debat, van elke wet, van elk besluit. En tegelijk de toetssteen van besluiten. Zonder gedeelde waarden ontbreekt het fundament onder iedere rechtsstaat, en is het onmogelijk om mensen ook echt aan te spreken op basis van deze waarden. Zonder deze waarden onttaardt bovendien elke samenleving, dan gaat domweg het recht van de sterkste gelden.

Wat wordt er van u gevraagd?

Dit rapport gaat in op een aantal grote uitdagingen in onze maatschappij en op de fundamentele keuzes die daarbij vanuit christen-democratische visie voor de middenlange termijn gemaakt zouden moeten worden.

Het rapport gaat over *plaatsbepaling en koers* van het CDA. Met dit rapport en de discussie daarover start tevens het proces om te komen tot een nieuw programma voor de verkiezing van de Tweede Kamer in mei 2007. Uiteraard willen wij dit samen doen met u en met diverse maatschappelijke organisaties.

De (nog in te stellen) Programcommissie zal gevraagd worden om – met de uitkomsten van de discussie over dit rapport in de hand- een vertaalslag te maken in concrete beleidsaanbevelingen.

Wij nodigen u van harte uit om dit rapport te bespreken en antwoord te geven op de vragen:

- Deelt u de geschetste visie in het rapport?
- Kunt u zich vinden in de gepresenteerde fundamentele keuzes, onder meer waar het de relatie tussen overheid, maatschappelijke organisaties en burgers betreft?
- Hoe kunnen we aan deze keuzes concreet handen en voeten geven? Weet u concrete voorbeelden en suggesties?
- Zijn er wellicht andere keuzes nodig?

Om de discussie voor u wat te vergemakkelijken hebben wij de belangrijkste keuzes gecompriemd weergegeven in de samenvatting (pagina 4).

U kunt dit gebruiken als een handreiking voor de discussie, maar het staat u uiteraard vrij om ook over andere onderdelen in het rapport te spreken.

Uiteraard zijn er vele vormen denkbaar waarop de discussie gevoerd kan worden. Variërend van een Algemene Ledenvergadering, tot een informeel gesprek op huiskamerniveau. U hebt alle vrijheid om de werkvorm te kiezen die het beste bij u, of uw afdeling, past.

Voor bruikbare tips verwijzen wij u graag naar het deel “Werk aan de winkel” in het Handboek voor de lokale afdelingen. Dit kunt u ook vinden op ons afdelingennet (afdelingen.cdanet.nl)

De procedure

Het is **niet** de bedoeling om de tekst van het rapport te amenderen. Deze blijft de verantwoordelijkheid van de Jubileumcommissie.

Wel is het de bedoeling dat uw schriftelijke en mondelinge reacties als input dienen voor de Programcommissie.

U kunt uw reacties tot **1 mei 2006** rechtstreeks indienen bij de Programcommissie. (Per E-mail: 25jaar@cda.nl ; of per post: Postbus 30453, 2500 GL Den Haag t.a.v. Programcommissie)

Tijdpad:

5 november 2005	Op dit Najaarscongres zal een deelsessie in het teken staan van dit rapport. Leden van de commissie zijn hierbij aanwezig om een korte toelichting te geven en om vragen te beantwoorden.
maart - april 2006	Na de Gemeenteraadsverkiezingen zullen enkele regiobijeenkomsten worden georganiseerd verspreid over het land. Meer informatie daarover op het Congres van 5 november a.s., de website www.cda.nl en het tijdschrift cda.nl van 3 december a.s.
tot 1 mei 2006	Gelegenheid tot het indienen van reacties op het rapport en suggesties voor de Programcommissie.
januari - april 2006	Gelijktijdig kan de discussie gevoerd worden via internetdiscussieplatforms (cda.nl).
september 2006	Presentatie concept-verkiezingsprogramma. Dit concept zal het gebruikelijke traject binnen de partij doorlopen, waarbij afdelingen amendementen kunnen indienen.
februari 2007	Verkiezingscongres Besluitvorming over de ingediende amendementen en definitieve vaststelling van het program.

Samenstelling Jubileumcommissie

De heer J. (Sjaak) van der Tak	<i>voorzitter</i>
De heer dr. A. (Ab) Klink	<i>secretaris/auteur</i>
De heer dr. H. (Henk) Bleker	
De heer drs. H. (Hans) Borstlap	
De heer O. (Osman) Elmaci	
De heer drs. P.R.H.M. (Rene) van der Linden	
Mevrouw Mr. dr. J. E. (Janne) Nijman	
De heer drs. A.M. (Arie) Oostlander	
De heer J. (Jan) Post	
De heer J. (Jan) Schinkelshoek	
Mevrouw drs. L.P. (Loek) Schueler	<i>vice voorzitter CDA-Tweede Kamerfractie</i>
Mevrouw G. (Gerda) Verburg	
Mevrouw drs. M. (Marjolein) Voslamber	
De heer dr. H.H.F. (Herman) Wijffels	

Adviseurs

Mevr. M.J. (Marja) van Bijsterveldt	<i>partijvoorzitter</i>
De heer drs. M.J.M. (Maxime) Verhagen	<i>voorzitter CDA-Tweede Kamerfractie</i>
De heer drs. M. (Meindert) Stolk	<i>directeur partijbureau</i>

Ambtelijke ondersteuning

De heer drs. P. (Peter) Cuyvers	<i>auteur</i>
Mevr. drs. C. (Cecile) Heemels	<i>secretariaat</i>
De heer drs. M.C.B. (Marcel) Meijer	<i>eindredactie</i>

CDA-Bureau
Postbus 30453
2500 GL Den Haag
tel.: 070 3424888
e-mail: 25jaar@cda.nl
internet: www.cda.nl